

‘अतीतका पानाहरू’ आत्मकथाको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
स्नातकोत्तर तह (एम्.ए.), द्वितीय वर्षको
दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

शोभा शर्मा

शैक्षिक सत्र : २०६६/२०६८

त्रि.वि. दर्ता नं.: ९-१-१५-९७७-२०००

नेपाली विभाग

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

२०७२/२०१६

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, चितवन नेपाली विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षकी छात्रा शोभा शर्माले 'अतीतका पानाहरू' आत्मकथाको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो। परिश्रम र लगनका साथ तयार पारिएको प्रस्तुत शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु।

मिति : २०७२/१०/१३

२७/०१/२०१६

विष्णुप्रसाद सापकोटा

सहप्राध्यापक

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली विभाग

भरतपुर, चितवन

कृतज्ञता ज्ञापन

‘अतीतका पानाहरू’ आत्मकथाको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले नेपाली विषयको स्नातकोत्तर दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका निम्ति शोध निर्देशक आदरणीय गुरु सहप्राध्यापक विष्णुप्रसाद सापकोटाज्यूको कुशल निर्देशनमा सम्पन्न गरेकी हुँ । आफ्नो कार्य व्यस्तताको बावजूद पनि मलाई अमूल्य सुभावा र उचित सल्लाह दिएर लक्षित स्थानसम्म पुऱ्याउन सहयोग गर्नुहुने शोधनिर्देशक श्रद्धेय गुरुप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी मलाई शोधकार्य तयार पार्न अनुमति प्रदान गर्ने नेपाली विभागका विभागीय प्रमुख प्रा.डा. होमनाथ सापकोटा र विभाग परिवारप्रति आभारी छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र लेखनकार्यका लागि अत्यन्तै उत्साहजनक उत्प्रेरणा, जानकारी, अमूल्य समय, सल्लाह, सुभावा र सामाग्री दिई सहयोग गर्ने वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस पुस्तकालयका कर्मचारी, नेपाली विभागका श्रद्धेय गुरुहरू, शोधनायक श्री पोषराज पौडेल अनि वहाँका परिवारजन तथा सहृदयी मित्रहरूप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

मेरा अनेक चुनौतीहरूलाई बुद्धिमतापूर्वक सामना गर्दै पढ्ने प्रेरणा र अवसर पुऱ्याउन उत्प्रेरकको भूमिका निर्वाह गर्ने पूजनीय पिता दामोदर शर्मा र माता पार्वती शर्माप्रति म सदैव ऋणी छु । अध्ययनका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने मेरा श्रीमान् घनश्याम गौतमलाई अविस्मरणीय ठान्दछु । प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने अन्य सबैप्रति म आभारी छु । शोधपत्र लेखनलाई पूर्णतामा पुऱ्याउन रातदिन टड्कण गरिदिने कालिका कम्प्युटर सर्भिस, नारायणगढलाई हृदयदेखि नै धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्तमा **‘अतीतका पानाहरू’ आत्मकथाको कृतिपरक अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग भरतपुरसमक्ष पेस गर्दछु ।

मिति : २०७२/१०/१३

२७/०१/२०१६

.....
शोभा शर्मा

विषयसूची

परिच्छेद : एक

शोधपरिचय

१.१ विषय प्रवेश	१
१.२ शोधकार्यको प्रयोजन	२
१.३ समस्या कथन	२
१.४ शोधको उद्देश्य	२
१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा र विवरण	३
१.६ अध्ययनको औचित्य	५
१.७ शोधकार्यको सीमाङ्कन	६
१.८ शोधविधि	६
१.८.१ सामग्री सङ्कलन विधि	६
१.९ शोधपत्रको रूपरेखा	६

परिच्छेद : दुई

आत्मकथाको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ आत्मकथाको परिचय	८
२.२ आत्मकथाका परिभाषा	९
२.३ आत्मकथाका विशेषताहरू	१०
२.४ निष्कर्ष	१२
२.५ नेपाली आत्मकथाको सङ्क्षिप्त इतिहास	१२
२.५.१ परिचय	१२
२.५.१.१ अनूदित आत्मकथा	१३
२.५.१.२ ज्ञात/अज्ञात लेखकका आत्मकथा	१४
२.५.१.३ कवितात्मक र गद्यात्मक आत्मकथा	१४
२.५.१.४ आत्मकथाकारका आफ्ना जीवनकथा	१४
२.५.१.५ नेपाली आत्मकथामा प्राचीनता र आधुनिकता	१५

२.५.१.६ निष्कर्ष	१६
२.६ साहित्यका अन्य विधासँग आत्मकथाको तुलनात्मक अध्ययन	१७
२.६.१ पृष्ठभूमि	१७
२.६.२ जीवनी र आत्मकथा	१७
२.६.३ नाटक र आत्मकथा	१८
२.६.४ कविता र आत्मकथा	१८
२.६.५ कथा र आत्मकथा	१९
२.६.६ निबन्ध र आत्मकथा	१९
२.६.७ उपन्यास र आत्मकथा	२०
२.६.८ निष्कर्ष	२०

परिच्छेद : तीन

आत्मकथाकार पोषराज पौडेलको जीवनवृत्त

३.१ विषय प्रवेश	२२
३.२ जन्म र जन्मस्थान	२२
३.३ उपनयन संस्कार र शिक्षादीक्षा	२३
३.४ जागिरे जीवन	२४
३.५ पारिवारिक पृष्ठभूमि	२५
३.६ साहित्यिक सिर्जना	२५
३.७ साहित्यिक सम्मान तथा पुरस्कार	२५
३.८ व्यक्तित्व	२६
३.९ निष्कर्ष	३२

परिच्छेद : चार

अतीतका पानाहरू आत्मकथाको कृतिपरक अध्ययन

४.१ लेखकीय पृष्ठभूमि	३३
४.२ प्रकाशक	३४
४.३ प्रकाशन	३५

४.४ भूमिका	३५
४.५ समर्पण	३५
४.६ प्रस्तावना	३६
४.७ आवरण पृष्ठ	३६
४.८ अन्त्य पृष्ठ	३७
४.९ अतीतका पानाहरूको अन्तरवाह्य संरचना	३८
४.१० निष्कर्ष	८१

परिच्छेद : पाँच

उपसंहार

५.१ पृष्ठभूमि	८४
५.२ पहिलो परिच्छेदको निष्कर्ष	८४
५.३ दोस्रो परिच्छेदको निष्कर्ष	८५
५.४ तेस्रो परिच्छेदको निष्कर्ष	८५
५.५ चौथो परिच्छेदको निष्कर्ष	८५
५.६ पाँचौँ परिच्छेदको निष्कर्ष	८५
५.५ समग्र निष्कर्ष	८७
सन्दर्भसामग्री सूची	८९

परिच्छेद : एक
शोधपरिचय

परिच्छेद : एक

शोधपरिचय

१.१ विषय प्रवेश

साहित्यकार पोषराज पौडेलको जन्म वि.सं. २००१ भदौ ८ गतेका दिन पिता डिल्लीराम पौडेल र माता धनसरा पौडेलका ज्येष्ठ सुपुत्रका रूपमा कास्कीको घार्मी भन्ने ठाउँमा भएको हो । बाईस वर्षको उमेरदेखि साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेका पोषराज पौडेललेका जीवनको उत्तरार्ध पनि साहित्य सिर्जनाका क्षेत्रमै क्रियाशील छ । उनका प्रकाशित कृतिहरूमा **माडीयात्रा** (खण्डकाव्य-२०३९), **मेक्सिम गोर्की** (कवितात्मक जीवनी-२०४३), **आमा स्मृतिका छलमा** (शोककाव्य-२०४९), **पागल प्रलाप** (काव्य-२०५५), **शहीदगाथा** (महाकाव्य-२०५७), **आदर्श कोकिल** (काव्य-२०६५), **अग्निगर्भका आवाजहरू** (कवितासङ्ग्रह-२०७०), **अतीतका पानाहरू** (आत्मकथा-२०७२) रहेका छन् ।

आत्मकथा आफैले आफ्नै आत्माका अनुभवहरूलाई पारदर्शी रूपमा जस्ताका तस्तै प्रस्तुत गरिनु नै आत्मकथा हो । आत्मपरक शैलीमा साहित्यकारले आफ्ना जीवनका भोगाइलाई आत्मकथामा उतारेका हुन्छन् । आत्मकथामा व्यक्तिले आफ्नै आत्मालाई साक्षी राखेर इमान्दारिता देखाउनु पर्छ । भाषाको कलात्मकता र प्रस्तुतिगत इमान्दारिताले आत्मकथाको सुन्दरतालाई सुगन्धित तुल्याउँछ । आत्मकथाले लेखकका निजी जीवन भोगाइलाई मात्र नभएर इतिहासको एउटा कालखण्डको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक परिवेशका साथै तात्कालीन कालखण्डका मानिसको जीवनको अवस्था र त्यसको प्रभावलाई समेत उजागर गरेको हुन्छ । यसले गर्दा आत्मकथा कृति रोचक र ज्ञानवर्द्धक भएको हुन्छ (गण्डकी साहित्य सङ्गम, पोखरा, सम्पादकीय लेख : अतीतका पानाहरू) ।

साहित्यकार पोषराज पौडेलको **अतीतका पानाहरू** (२०७२) आत्मकथा उनको पछिल्लो प्रकाशित कृति हो । उनका बारेमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा लेख, समीक्षा, समालोचना भइसकेका छन् । त्यस्तै उनका कृतिहरूमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा स्नातकोत्तर तहका शोधकार्यहरू पनि सम्पन्न भइसकेका छन् तर **अतीतका पानाहरू**

आत्मकथा (२०७२) मा भने आजसम्म अध्ययन अनुसन्धान भएको छैन । यसैले **अतीतका पानाहरू आत्मकथाको कृतिपरक अध्ययन** यस शोधपत्रको शीर्षक रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको हो ।

१.३ समस्या कथन

अतीतका पानाहरू आत्मकथाको कृतिपरक अध्ययन विषयक शोधकार्यमा निम्नलिखित शोधसमस्या रहेको छन् :

- क) आत्मकथाको सैद्धान्तिक परिचय के कस्तो छ ?
- ख) नेपाली आत्मकथाको सङ्क्षिप्त इतिहास के कस्तो छ ?
- ग) पोषराज पौडेलको साहित्यिक इतिवृत्त के कस्तो छ ?
- घ) **अतीतका पानाहरू** आत्मकथाका कृतिगत भाषाशैली, आख्यानतत्त्व, लेखकीय प्रवृत्ति, भूपरिवेश, सामाजिक, सांस्कृतिक संरचना के कस्ता छन् ?

यस शोधमा यिनै शोध अनुसन्धानपरक समस्याको खोजी गरी तिनका निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.४ शोधको उद्देश्य

उल्लिखित समस्याहरूमा केन्द्रित रहेर **अतीतका पानाहरू** आत्मकथाको कृतिपरक अध्ययन गर्नु नै यस शोध समस्याको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । यसका साथै अन्य उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

- क) आत्मकथाको सैद्धान्तिक पक्षको विश्लेषण गर्नु,
- ख) नेपाली आत्मकथाको सङ्क्षिप्त इतिहासको अध्ययन गर्नु,

- ग) आत्मकथाकारको साहित्यिक इतिवृत्त विश्लेषण गर्नु ।
- घ) **अतीतका पानाहरू** आत्मकथाको कृतिपरक अध्ययन विश्लेषण गर्नुका साथै यस कृतिभिन्न पाइने आख्यानात्मकता, भाषाशैली, विभिन्न परिवेश आदिमाथि कृतिपरक अनुसन्धान गर्नु यस शोधका लेखकीय उद्देश्य हुन् ।

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा र विवरण

आत्मकथाकार, साहित्यकार पोषराज पौडेलका कृतिहरूलाई विभिन्न साहित्यकार विद्वान् समालोचक आदिले व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । उनका कृतिहरूमा स्नातकोत्तर शोधपत्र तयार पार्नुका साथै पत्रपत्रिकाहरूमा विभिन्न विचार र आलेखहरू छापिएका छन्, तिनलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

कालिपारे कान्छोले *वाङ्मय चितवनको नव प्रकाशन* शीर्षकको लेख **मुलुकी आवाज** साप्ताहिक (२०४४ : भाद्र ४, पृ. ३) मा स्रष्टा पोषराज पौडेलको **मेक्सिम गोर्की** सङ्क्षिप्त जीवनी पद्यसङ्ग्रहको समालोचनात्मक टिप्पणी प्रस्तुत गरेका छन् ।

रामहरि पौडेलले *माडीका दुई प्रतिभा* शीर्षकमा **छलफल** साप्ताहिक पृ. ४ मा कवि पोषराज पौडेलको जीवनी र यात्रा **माडी यात्रा** र **मेक्सिम गोर्की** जस्ता दुईवटा कृतिको सङ्क्षिप्त टिप्पणी गरेका छन् ।

डी.आर. पोखरेलले *पोषराज पौडेलको महाकाव्य (शहीदगाथा) एक टिप्पणी* शीर्षकमा **चुरे सन्देश** (वर्ष २, अङ्क २८, २९, ३० जेठ-असार, २०५८, पृ. ३) मा कवि पोषराज पौडेलको जीवनीका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । कवि पौडेलका पुस्तकाकार कृतिहरूको उल्लेख गर्दै उनको **शहीदगाथा** महाकाव्यको समालोचना गरिएको छ ।

हरिहर खनालले *साहित्य र अनुसन्धानको क्षेत्रमा चितवन* शीर्षकमा **विवेक** (अङ्क २, वर्ष ५, चितवन विशेषाङ्क, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, २०४६, पृ. ७९-८०) मा पोषराजबारे टिप्पणी गरेका छन् । यसमा २००१ सालमा कास्की जिल्लाको घार्मीमा जन्मेका पौडेलका दुई कृति **माडी यात्रा** र **मेक्सिम गोर्की**का बारेमा टिप्पणी गरिएको छ । पहिलो कृतिले हरेक दृष्टिकोणबाट विकट रहेको चितवन माडी क्षेत्रको दुःखद् गाथा प्रस्तुत गरेको छ भने दोस्रो कृतिले महान् रुसी लेखक गोर्कीको परिचय कवितात्मक रूपमा प्रस्तुत

गरिएको छ । शिक्षण पेसामा संलग्न पौडेल भावुक र परिश्रमी भएको कुरा पनि उल्लेख्य छ भने भविष्यमा उनीबाट राम्रा रचनाको आशा समेत गरिएको छ ।

हरिहर खनालले *चितवनको साहित्य एक विहङ्गम दृष्टि* शीर्षकको लेख **चितवन महोत्सव स्मारिका** (चितवन परिचय विशेषाङ्क, २०५५, पृ. ५५) मा लेखकले कास्की जिल्ला घार्मी भन्ने ठाउँमा जन्मेका पौडेल छन्दमा कविता सिर्जना गर्ने चितवनका राम्रा कविहरूको पहिलो पङ्क्तिमा आउँछन् । आफ्नै जीवन वरिपरिको मानवीय पीडा र उत्पीडनलाई यिनले कवितात्मक वाणी दिएका छन् । यिनका प्रकाशित कृतिहरूमा **माडी यात्रा** (२०३९), **मेक्सिम गोर्कीको जीवनी** (२०४३), **आमा स्मृतिका छालमा** (२०४९) कवितात्मक कृति हुन् । मार्क्सवादी सौन्दर्य चेतनालाई आफ्नो दृष्टिकोण मान्ने पौडेलले कविताका अतिरिक्त फुटकर रूपमा निबन्धहरू पनि लेखेको कुरा उल्लेख्य छ ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतमले *पोषराज पौडेल र उनका काव्यहरू* शीर्षकको लेख **चितवनको साहित्य सर्वेक्षण र विश्लेषण** (२०५२, पृ. १८-२१) कृतिमा यिनलाई चितवनका प्रगतिशील साहित्यकारका रूपमा चिनाएका छन् । गौतम लेख्छन् - साहित्य आनन्दका लागि होइन, जनताका लागि हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने कवि पोषराज पौडेलले गाउँघरका सुख दुःख, मर्म र वेदनाको अनुभूतिलाई कवितात्मक अभिव्यक्तिमा उतारेका छन् । २००१ सालमा जन्मेका पोषराज पौडेल विशेषतः छन्दवादी कवि हुन् र उनी अनुष्टुप् छन्दमा सफल पनि देखिन्छन् । उनका कवितामा हार्दिकता र भावुकताभन्दा दुःख, व्यथा र पीडाको अभिव्यक्ति पाइन्छ । व्यङ्ग्य, विद्रोह र राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय सचेतना पनि उनमा छ । साहित्यका आधुनिक र नवीनतम प्रवृत्तिहरूबाट भने उनी परिचित नै देखिन्छन् भन्दै उनका तीनवटा कृति - **माडी यात्रा**, **मेक्सिम गोर्की** र **आमा स्मृतिका छालमा**को विश्लेषण तथा समालोचना गरेका छन् ।

डी.आर. पोखरेलले *पोषराज पौडेलको महाकाव्य शहीदगाथा* : एक टिप्पणी शीर्षकको लेख **यथार्थवादी समालोचनाको गोरेटोमा** (२०५८, पृ. ४५) कृतिमा कवि पोषराज पौडेलको परिचय दिँदै उनका प्रकाशित कृतिहरूको नाम प्रस्तुत गरेका छन् । महाकाव्यको काव्यिक वस्तुका बारेमा समालोचकीय दृष्टिकोण उल्लेख गर्दै समग्ररूपमा **शहीदगाथा** महाकाव्यको समालोचना पनि गरेका छन् ।

भागवतशरण न्यौपानेले *विसङ्गत समाजलाई सुसङ्गत पार्ने असफल प्रयास* शीर्षकको लेख **नौलो राँको** (वर्ष ३१, अङ्क १, पूर्णाङ्क ६, २०५६, पृ. ५२-५३) मा **माडीयात्रा** (खण्डकाव्य), **मेक्सिम गोर्की** (कवितात्मक जीवनी), **आमा स्मृतिका छलमा** (शोककाव्य) र मनगो फुटकर कविताहरूका साथै **पागल प्रलाप** (काव्य) समेतको काव्यकारिताले कवि पोषराज पौडेललाई प्रगतिशील साहित्यिक फाँटको उदीयमान प्रतिभा र अथक साधकका रूपमा उभ्याएको वस्तुतामाथि टिप्पणी गरेका छन् । प्रस्तुत **पागल प्रलाप** काव्यकृतिले नेपाली समसामयिक अवस्थाको यथार्थ बोध गराउँछ भन्दै कवि पोषराज पौडेलको **पागल प्रलाप** खण्डकाव्यको बाह्य संरचना र आन्तरिक वस्तुको समीक्षा गरेका छन् ।

गंगाकुमारी सुवेदी (भट्टराई) ले **कवि पोषराज पौडेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन** (२०५९) शीर्षक शोधपत्रमा साहित्यकार पोषराज पौडेल प्रगतिवादी धारामा कलम चलाउने कविहरूमध्येमा राम्रा कविका रूपमा उभ्याएकी छन् ।

गण्डकी साहित्य सङ्गम पोखराद्वारा २०७२ सालमा सम्पादित एवं प्रकाशित **अतीतका पानाहरू** नामक पुस्तकको *सम्पादकीय*मा आत्मकथाले लेखकका निजी जीवन भोगाइलाई मात्र नभएर नेपाली इतिहासको एउटा कालखण्डको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक परिवेशका साथै निम्न, निम्न मध्यम वर्गीय नेपाली ग्रामीण जीवनको अवस्था र त्यसको मनोविज्ञानलाई समेत उजागर गरेको कुरामाथि प्रकाश पारेको छ । यो कृति रोचक र ज्ञानवर्द्धक भएको विश्वास गरिएको छ ।

१.६ अध्ययनको औचित्य

साहित्यकार पोषराज पौडेलको विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा समालोचना समीक्षा पनि भएका छन् र उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको बारेमा शोधपत्र पनि तयार भइसकेका छन् तर पनि **अतीतका पानाहरू** (२०७२) नामक आत्मकथामा भने कुनै अनुसन्धान भएको पाइएको छैन । यस कृतिको व्यवस्थित र विस्तृत रूपले कृतिपरक अध्ययन गरिएका भावी शोधार्थी साहित्यका साधक र भावक वर्गलाई सहयोग तथा मार्गदर्शक हुने भएकाले पनि

यस शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व स्वतः स्पष्ट हुन्छ । यस्ता साहित्य साधकहरूलाई सामाजिक अभिनन्दन गर्नका निम्ति यो शोध गरिएको हो । यसैले यसको औचित्य पूर्ण गर्दछ ।

१.७ शोधकार्यको सीमाङ्कन

साहित्यकार पोषराज पौडेल महाकवि हुन्, कवितात्मक जीवनीकार हुन् । निबन्धकार, टिप्पणीकार सबै हुन् । यिनी आत्मकथाकार पनि हुन् । प्रस्तुत अनुसन्धानको मूल विषयक्षेत्र साहित्यकार पोषराज पौडेलको आत्मकथा **अतीतका पानाहरू** (२०७२) अध्ययन गर्नु हो । पोषराज पौडेलका अन्य विधाहरूको अध्ययन नगरिनु र मात्र **अतीतका पानाहरू** (२०७२) आत्मकथाको अध्ययनमा सीमित रहनु प्रस्तुत अनुसन्धेय विषयको सीमा हो ।

१.८ शोधविधि

१.८.१ सामग्री सङ्कलन विधि

पुस्तकालय तथा सहयोगी वर्गसँग पुस्तक, पत्रपत्रिका, फोटोकपी सङ्कलनका साथै शोधनायकसँगको भेट, अन्तरसंवाद र जीवनी एवं आत्मकथाकारसँग चासो राख्ने व्यक्तिहरूसँगको सम्पर्क आदिको समानान्तर प्रयोग गरी शोध सम्पन्न गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सङ्गठित र व्यवस्थित गरी पूर्णता दिनका लागि शोधपत्रलाई निम्नलिखित अध्यायहरूमा विभाजन गरिएको छ :

परिच्छेद एक : शोधपरिचय

यस परिच्छेदमा विषय प्रवेश, शोधकार्यको प्रयोजन, समस्या कथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा र विवरण, अध्ययनको औचित्य, शोधविधि, शोधपत्रको रूपरेखा जस्ता उपशीर्षकहरू रहेका छन् ।

परिच्छेद दुई : आत्मकथाको सैद्धान्तिक परिचय

यस परिच्छेदमा आत्मकथाको परिचय, आत्मकथाका परिभाषा, आत्मकथाका तत्त्वहरू, नेपाली आत्मकथाको सङ्क्षिप्त इतिहास, साहित्यका अन्य विधासँग आत्मकथाको तुलनात्मक अध्ययन र निष्कर्षसँग सम्बद्ध मूल र सहायक शीर्षकहरू रहेका छन् ।

परिच्छेद तीन : आत्मकथाकार पोषराज पौडेलको जीवनवृत्त र व्यक्तित्व

यस परिच्छेदमा आत्मकथाकार पोषराज पौडेलको जीवनवृत्त सम्बद्ध विषय प्रवेश, जन्म र जन्मस्थान, उपनयन संस्कार र शिक्षादीक्षा, जागिरे जीवन, पारिवारिक पृष्ठभूमि, साहित्यिक सिर्जना, साहित्यिक सम्मान तथा पुरस्कार, व्यक्तित्व र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद चार : अतीतका पानाहरू आत्मकथाको कृतिपरक अध्ययन

यस परिच्छेदमा लेखकीय यस शोध सम्बद्ध परिच्छेदमध्ये, प्रकाशक, भूमिका, समर्पण, प्रस्तावना, आवरण पृष्ठ, अन्त्य पृष्ठ, अतीतका पानाहरूको अन्तरबाह्य संरचना र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै यस कृतिका भाषाशैली, आख्यान सामग्री, पात्र परिवेश आदिबारे गहन र विवेचनात्मक सामग्री प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद पाँच : उपसंहार

यस परिच्छेदमा यस शोध सम्बद्ध परिच्छेदमध्ये क्रमशः पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाँचौँको र समग्र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसरी शोधकार्यका पूर्वभागका साथै उत्तरभागका रूपमा सन्दर्भसामग्रीसूची समावेश गरी स्तरीय शोधप्रतिवेदन प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद : दुई
आत्मकथाको सैद्धान्तिक परिचय

परिच्छेद : दुई

आत्मकथाको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ आत्मकथाको परिचय

आत्मकथा साहित्यिक विधामध्ये एक हो । यो आख्यानात्मक आत्मपरक शैलीमा लेखिएको पाइन्छ, यो नवगद्यको एउटा प्रकार मानिन्छ । आत्मकथा शब्द अठारौँ शताब्दीभन्दा अगाडि नै ग्रीक साहित्यमा प्रचलित रहे तापनि विभिन्न विद्वान् विचारकहरू बीच यो शब्दको प्रयोग बारेमा आ-आफ्नै धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ भने कोही मानव सभ्यताको विकाससँगै आत्मकथाको प्रारंभ भएको मान्दछन् । अटो बायोग्राफी (Auto Biography) को नेपाली रूपान्तरित शब्द आत्मकथा नै यसको वास्तविक रूप मानिन्छ ।

रिया मुखर्जीका अनुसार अटो बायोग्राफी शब्द मुख्यतः ग्रीक शब्द (Autos, Bios, Self) बाट बनेको पाइन्छ । जसमा अटोस् (Autos) को अर्थ आफैँ, बिओस् (Bios) को अर्थ मान जीवन र ग्राफिया (Graphia) को अर्थ वर्णन भन्ने शब्दको समग्र रूपबाट अटोबायोग्राफी (Autobiography) शब्द बनेको पाइन्छ । आत्मकथाको ऐतिहासिकता प्राचीन छ ।

सुरु सुरुमा आत्मकथा मौखिक हुने गरेको पाइन्छ । चीनमा दुई हजार वर्ष अगाडि आत्मकथाको अभिलेख पाइएको थियो । जापानमा हजार वर्ष अगाडि, भारतमा मध्ययुगमा र इस्लामिक साहित्यमा बाह्रौँ शताब्दीमा तथा उत्तर अफ्रिकामा चौधौँ शताब्दीमा आत्मकथा सम्बन्धी प्रयोगका तथ्यहरू फेला परेका छन् ।

सन् १७९३ मा बेन्जामिन फ्रायडलिनको **आत्मकथा** पहिलो आत्मकथाका रूपमा विश्वमाभ देखापऱ्यो । आत्मकथाकारहरूले यसैले आत्मकथाको प्राचीन पुर्खा ठानेका छन् (रिया मुखर्जी, सन् २००१) ।

यहीँबाट आत्मकथा विश्वमाभ प्रचलित हुँदै आएको र यसको प्रभाव नेपाली साहित्यमा पनि परेको पाइन्छ । यस्तैमा वी.पी. कोइरालाको **आफ्नो कथा** (२०४०) नै पहिलो आत्मकथाका रूपमा नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । नेपालमा वी.पी. द्वारा प्रारंभ गरिएको आत्मकथा लेखन विस्तारै मौलाउँदै आएको पाइन्छ । जगदीश घिमिरेको **अन्तर्नको यात्रा** (२०६४), कृष्ण धराबासीको **आधाबाटो** (२०६८), रामहरि जोशीको

अँध्यारोबाट उज्यालोतर्फ (२०७१), रूपमाङ्गत कटुवालको आत्मकथा (२०७१), विनोद चौधरीको आत्मकथा (२०७०), विजयकुमारको खुसी (२०७१), भ्रमक घिमिरेको जीवन काँडा कि फूल (२०६६), कृष्णप्रसाद भट्टराईको मेरो म (२०६७), ज्ञानमणि नेपालको अतीतका स्मृति र अनुभूति (२०६७), हरिवंश आचार्यको चिना हराएको मान्छे (२०७०), वानिरा गिरीको विश्व नारीरत्न (२०७०), शारदा भुषालको धरातल (२०७२) र पोषराज पौडेलको अतीतका पानाहरू (२०७२) जस्ता थुप्रै आत्मकथा थुप्रै लेखकहरूले लेखेको पाइन्छ । पछिल्लो समयमा आत्मकथा लेखन मौलाउँदै आएको र पाठकहरूमा प्रेरणादायी भूमिका स्थापित गर्न सफल भएको पाइन्छ । विविध क्षेत्रमा प्रसिद्धि कमाएका व्यक्तित्वको आत्मकथा लेखनले समाजलाई मार्गदर्शनका साथै पाठकहरूलाई जीवनको रहस्यप्रति मार्गदर्शन गराउन सफल देखिन्छ ।

२.२ आत्मकथाका परिभाषा

अक्सफोर्ड एडभान्स लरनर्स शब्दकोश अनुसार आफैं लेखेको व्यक्तिगत जीवनगाथा नै आत्मकथा हो (The story of a person's live written by that person.) (Oxford Advance Learner's Dictionary, 8th Edition, Oxford University Press, 2010, P. 87) ।

इनकारटा विश्व इङ्लिस शब्दकोश अनुसार आफैंद्वारा लिखित कसैको जीवनको वर्णन नै आत्मकथा हो (An account of Sb's life written by that person) (Encarta World English Dictionary, Macmillian India Limited, Chennai, 1999, P. 177) ।

म्याकमिलन इङ्लिस शब्दकोश अनुसार तिमिले तिम्रो बारेमा लेखिएको पुस्तक नै आत्मकथा हो (A book about your life that you write yourself) (Macmillian English Dictionary, International Student Edition United Kingdom, 2002, P. 79) ।

नेपाली शब्दसागर सोपपत्तिक कोशअनुसार आफैंले बताइएको वा लेखेको कुरा वा कथा, आत्मवृत्तान्त, आत्मचरित्र, आत्मकहानी नै आत्मकथा हो (शर्मा, २०५८ : १२९) ।

प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश अनुसार आत्मकथा आफ्नो बारेमा आफैंले लेखेको कथा वा आत्मजीवनी हो (अधिकारी र भट्टराई, २०६५ : ७४) ।

माथिका परिभाषाको अध्ययन गर्दा आफ्नो बारेमा आफैँद्वारा लेखिएको लेख नै आत्मकथा हो भन्ने बुझिन्छ । आत्मकथा भाषाले सामान्यतः भन्नाले सामान्यतः लेखकले उत्तम वा प्रथम पुरुष शैलीमा आफ्नो जीवन वृत्तान्त लेखेको रचना भन्ने बुझिन्छ (प्रधान, २०४४: २८) आत्मकथा साहित्यकार, राजनीतिज्ञ, दार्शनिक, वैज्ञानिकजस्ता समाज रूपान्तरणमा नाम कमाएका प्रसिद्धि कमाएका व्यक्तिहरूको हुने हुनाले समाज र देशलाई सही मार्गदर्शन गराउन सफल देखिन्छ ।

२.३ आत्मकथाका विशेषताहरू

साहित्यका अन्य विधाजस्तै आत्मकथा पनि एउटा छुट्टै विधा हो । अन्य विधाजस्तै आत्मकथाको पनि आफ्नै छुट्टै सैद्धान्तिक महत्त्व छ । हरेक विधाले आफैँमा एउटा महत्त्वपूर्ण अस्तित्व बोकेको हुन्छ । हरेकका विशेषता अलग अलग हुन्छन् । आत्मकथाका विशेषताहरू निम्नलिखित छन् :

क) जन्म मिति र ठाउँ

आत्मकथा लेखनमा लेखकको जन्म कहाँ, कहिले भयो भन्ने स्पष्ट हुनुपर्दछ । आत्मकथाकारको पुख्र्यौली बसाइँ सराइको यात्रा, कहाँबाट त्यस जन्मस्थानमा आएको, किन आएको ? भन्ने जस्ता दर्जनौँ प्रश्न-प्रसङ्गहरू यसमा आउँछन् । आत्मकथाकारका वंशजका कुराहरू पनि खोतलिएको हुन्छ ।

ख) पारिवारिक सदस्यहरू

पारिवारिक सदस्यहरू पनि आत्मकथाका विशेषताभिन्न पर्दछन् । यस तत्त्वमा लेखकको जन्मक्रमदेखि वैवाहिक जीवन, बालबच्चाका बारेमा साथै परिवारका जीवित मृत सदस्यको बारेमा लेखिएको दिदीबहिनी, दाजुभाइ, बच्चाबच्ची सबै यसै तत्त्वभिन्न समावेश हुन्छन् । आत्मकथाकारका राजनैतिक, सांस्कृतिक, जातीय, वर्गीय मित्र र निकटको सम्बन्ध राख्ने व्यक्तिहरू पनि यसभिन्न रहन्छन् ।

ग) बाल्यकाल र विद्यालय जीवन

आत्मकथाकारको बाल्यकाल, बाल्यकालका घटना, स्मृति, सुखद, दुःखद क्षण, रमाइला र नरमाइला अनुभव, विद्यालय जीवनका क्षणहरू, त्यस जीवनमा भएका उपलब्धि, त्यसले पारेका असरहरू सम्पूर्णको वर्णन यस विशेषताभिन्न पाइन्छ ।

आत्मकथाकारले प्राप्त गरेका शिक्षा-दीक्षाका संस्थागत एवं व्यक्तिगत जीवन सन्दर्भ यस विशेषताभिन्न पर्दछन् । बाल, भूगोल एवं सामाजिक, शैक्षिक परिवेश पनि यसभिन्न समावेश हुन्छन् ।

घ) शौख, रुचि तथा क्रियाकलाप

यस विशेषताभिन्न लेखकको रुचि, शौख र लेखकले गर्ने कामहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । यस विशेषतामा धेरै रमाइला क्षणहरू र ती कुराहरूले जीवनका अरू पक्षमा पारेका असरहरूको वर्णन पाइन्छन् ।

ङ) घटना परिघटना

यस विशेषताभिन्न लेखकका रमाइला कथा र ती कथाले पारेको प्रभाव अविस्मरणीय क्षणहरू पर्दछन् ।

च) पेसा, व्यवसाय र जीवनयापन

यस विशेषताभिन्न लेखकको कामले मानिसलाई महत्त्वपूर्ण प्रेरणा दिएको छ । लेखकको जागिर, रुची तथा क्रियाकलापसँग मिल्दो छ अथवा उनीहरूको जीवनयापन किताब (आत्मकथा) लेखनसँग के कति सम्बन्धित छ भन्ने कुराहरू पर्दछन् ।

छ) प्रसिद्धिका कारणहरू

आत्मकथाकारले के काम गरे जसले गर्दा लेखक प्रख्यात भए । लेखकको व्यक्तित्व उनले गरेका योगदान र पाएका मानसम्मान र समाजमा लेखकको महत्त्व जस्ता कुराहरूले गर्दा लेखकले आत्मकथा लेख्नुपथ्यो जस्ता प्रसङ्ग यस विशेषतामा पर्दछन् ।

ज) वृद्धावस्था/पछिल्लो अवस्था

जीवनको उत्तरार्द्धमा आत्मकथाकारले के-के गरे, योगदान, जीवनलाई आनन्दित बनाए वा कामलाई निरन्तरता दिए लेखकको कामको उचित मूल्याङ्कन

स्वरूप पाएका पुरस्कार, सम्मान आदिका साथै वृद्धावस्थामा पारिवारिक जीवन भोगाइको वर्णन यसभिन्न पाइन्छ ।

भ) मृत्यु

यस विशेषतामा लेखकको मृत्युसँगका इच्छाहरू जस्तै मर्ने ठाउँ, मरेपछि गर्ने संस्कारका कुराहरूको वर्णन समावेश हुन्छ ।

ब) तस्विरहरू

यस विशेषतामा लेखकको मनले छोएका तस्विरहरू, मनपरेका व्यक्तिहरू वा तस्विरहरूको सङ्कलनका साथै लेखकका अपूर्ण इच्छाहरू समावेश गरिएका हुन्छन् ।

२.४ निष्कर्ष

आत्मकथाको सैद्धान्तिक अध्ययन गर्दा दुई हजार वर्ष अगाडिदेखि आत्मकथा विकसित हुँदै आएको पाइन्छ । विश्वमाभू छुट्टै अस्तित्व बोकेको एउटा अनुपम, रोचक, प्रेरक साहित्यिक विधा आत्मकथा स्वयं लेखकले आफ्नो बारेमा लेखेको यथार्थपरक लेख भन्ने बुझ्न सकिन्छ । आत्मकथाको पनि अन्य विधाका जस्तै साहित्यिक तत्त्वहरू हुन्छन् । जन्म मिति र ठाउँ, पारिवारिक सदस्यहरू, बाल्यकाल र विद्यालय जीवन, शौख, रुचि तथा क्रियाकलाप, घटना परिघटना, पेसा, व्यवसाय, जीवनयापन, प्रसिद्धका कारणहरू, वृद्धावस्था, मृत्यु र तस्विरहरू, इच्छाहरू जस्ता दश विशेषतामा आधारित भएर आत्मकथाकारको सुसज्जित भाषाशैलीमा सजिएर नै आत्मकथाले पूर्णता प्राप्त गरेको हुन्छ ।

२.५ नेपाली आत्मकथाको सङ्क्षिप्त इतिहास

२.५.१ परिचय

आत्मकथा भन्नाले सामान्यतः लेखकले उत्तम वा प्रथम पुरुष शैलीमा आफ्नो जीवन वृत्तान्त लेखेको रचना भन्ने बुझिन्छ (प्रधान, २०४४ : ३८) । साहित्यिक क्षेत्रमा पनि नाम चलेका अन्य विधाका विभिन्न उपविधाहरूमध्ये आत्मकथा पनि हो । आत्मरचित,

आत्मचरित्र, आत्मजीवनी र आत्मकहानी प्रभृति सबै आत्मकथाकै पर्यायवाची नाम हुन् । यिनीहरूमा कुनै भिन्नता पाइँदैन (प्रधान, २०४४ : ३८) । आत्मकथाको साहित्यिक महत्त्व अधिक छ ।

नेपाली आत्मकथाको इतिहासलाई पहिल्याउँदै जाँदा पृथ्वीनारायण शाहको **दिव्योपदेश** (वि.सं. १८३१) सम्म पुग्न सकिन्छ । वि.सं. १८३१ देखि विकसित भएको आत्मकथा अहिलेसम्म आइपुग्दा नेपाली साहित्यमा अति समृद्ध रूपमा भयाङ्गिसकेको र साहित्यिक पाठकमा पूर्ण शीतलता प्रदान गर्न सफल बनेको पाइन्छ । यस्तैमा आत्मकथाकार पोषराज पौडेलद्वारा लिखित एवं प्रकाशित प्रस्तुत **अतीतका पानाहरू** शीर्षकको यो कृति पनि तिनैमध्ये एक हो । नेपाली आत्मकथाको भन्डै दुई सय पचास वर्षको इतिहासमा **अतीतका पानाहरू** शीर्षकको यस प्रकाशनले छुट्टै पहिचान पस्केको छ ।

२.५.१.१ अनुदित आत्मकथा

नेपाली साहित्यकारहरूका स्वयं लिखित आत्मकथा नआइपुग्दासम्म आत्मकथाको इतिहासलाई जीवन्त बनाउने काम अनुदित आत्मकथाले गरेको पाइन्छ । अन्य देशका महान् व्यक्तित्वहरूको आत्मकथालाई नेपालीमा अनुवाद गरेर नेपाली पाठकहरूले आत्मकथाको आस्वाद लिन पाएको देखिन्छ । जसमा इन्द्र सुन्दासद्वारा रचित महात्मा गान्धीको **सङ्क्षिप्त आत्मकथा** (२०१६), खिदमत सुब्बा र प्रभाकर गुरुङ्गद्वारा अनुदित **दुङ्गाको देवता** (सन् १९५५), अज्ञात अनुवादकद्वारा रचित **जवाहरलाल नेहरूको आत्मकथा** (सन् १९६२), सूर्यविक्रम ज्ञवालीद्वारा अनुदित बकुर टी वासिडटनको **पारे धर्तीको पुरुषार्थ** (२०१८), अज्ञात अनुवादक रहेको **महात्मा गान्धीको आत्मकथा** अथवा **मेरो सत्यको प्रयोग** (२०१९), माधव कर्माचार्यद्वारा अनुदित रवीन्द्रनाथ ठाकुरको **जीवन स्मृति** (२०२२), अज्ञात अनुवादकबाट अनुदित जवाहरलाल नेहरूको **मेरो कथा** (२०२३), गोपालदास श्रेष्ठद्वारा अनुदित जाँ ज्याक रुसोको **कन्फेसन्स** (२०२९) जस्ता अनुदित कृतिहरूले २०१६ देखि २०२९ सम्मको इतिहासलाई बोकेको पाइन्छ । अनुदित भए पनि यी आत्मकथामा पाइने आत्मकथात्मकता जीवन्त रहेको छ ।

२.५.१.२ ज्ञात/अज्ञात लेखकका आत्मकथा

आत्मकथाको इतिहासमा आत्मकथा लेखनमा लेखक ज्ञात र अज्ञात रहेको पाइन्छ । देशको विविध वातावरणले गर्दा लेखक अज्ञात रहेको हुनसक्ने बुझ्न सकिन्छ । यस्तैमा ज्ञात लेखकहरूका कृतिहरूमा चिरञ्जीवी शर्माको **आफ्नूकथा** (लेखनकाल १९७४, प्रकाशन २०१४), काशीनाथ आचार्य दीक्षितको **भएका कुरा** (लेखन १९८८, प्रकाशन २०३१), कृष्ण कुमारीको **एक अबोलाको शोकमयी जीवनी** (२००६), भ्राँक्री रनवीर सेवा बोखिमको **मैले इश्वर कसरी पाएँ** (२०१९), बालकृष्ण समको **मेरो कविताको आराधना** उपासना-१ (२०२३), चन्द्रकान्त मल्लको **मेरो आत्मकथा** (२०३६), दिलबहादुर नेवारको **मेरा बितेका दिनहरू** (२०३४-३९), खड्गमान सिंहको **जेलमा बीस वर्ष** (२०३१), केदारमणि दीक्षित **आफ्नै कुरा** (२०६४), बालकृष्ण समको **मेरो कविताको आराधना** उपासना-२ (२०२९), कृष्णकुमारी कार्कीको **शोकमयी जीवनको बाँकी जीवन** (२०२४), पारसमणि प्रधानको **आफ्नो बारे -१** (२०२८) जस्ता ज्ञात लेखकका आत्मकथाले नेपाली आत्मकथाको प्राचीन कालदेखि आधुनिक कालसम्म जेततेन धानेको देखिन्छ । त्यस्तै अज्ञात लेखकहरूमध्येका आत्मकथाहरूमा **जवाहरलाल नेहरूको आत्मकथा** (सन् १९६२), **मेरो कथा** (२०२३), **आत्मकथा** अथवा **मेरो सत्यको प्रयोग** (२०१९) जस्ता अज्ञात लेखकका आत्मकथाले आत्मकथाको यात्रामा थप सजीवता प्रदान गरेको भेटिन्छ । पूर्ण आत्मकथा बन्न सफल नभए तापनि यसकालका आत्मकथाले इतिहासलाई धानेको पाइन्छ ।

२.५.१.३ कवितात्मक र गद्यात्मक आत्मकथा

आत्मकथाको विकासक्रमको यात्रामा पृथ्वीनारायण शाहको **दिव्योपदेश** कवितात्मक रहेको पाइन्छ । पुस्तक अध्ययन गर्दा **दिव्योपदेश** बाहेक अन्य कृति कवितात्मक रहेको देखिँदैन । गद्यात्मक भए तापनि गद्यात्मकतासँगै कविताको बीच बीचमा सम्मिश्रण आत्मकथामा अवश्य पाउन सकिन्छ ।

२.५.१.४ आत्मकथाकारका आफ्ना जीवनकथा

नेपाली आत्मकथाको यात्रामा २०३० देखि २०४० सम्म एकादुई आत्मकथा बाहेक नेपाली साहित्यकार सिद्धहस्त साहित्यकारहरूका सङ्ग्रह प्रकाशनमा साहित्यकारको आत्मपरिचयात्मक पत्रमा आत्मकथाको अपूर्ण स्केच कोरिएर आत्मकथा जीवित रहेको

अनुभूति हुन्छ । यस्ता सङ्ग्रहहरूमा देवीप्रसाद शर्माको **हवल्दार देवीप्रसाद** (२०३०), हरिहर शास्त्रीको **हरिहर शास्त्री** (२०३०), शङ्कर कोइरालाको **शङ्कर कोइराला** (२०३०), शङ्कर लामिछानेको **शङ्कर लामिछाने** (२०३२), साम्बभक्त सुवेदीको **साम्बभक्त सुवेदी** (२०३२), धरणीधर कोइरालाको **धरणीधर कोइराला** (२०३३), नरपति शर्माको **नरपति शर्मा पोखरेल** (२०३५), भरतराज पन्तको **भरतराज पन्त** (२०३८), छविलाल पोखेलको **छविलाल पोखेल** (२०३८), अलिमियाँको **अलिमियाँ** (२०३८), दमनराज तुलाधरको **दमनराज तुलाधर** (२०३९), मुक्तिनाथ तिमिल्सिनाको **मुक्तिनाथ तिमिल्सिना** (२०४०) जस्ता आत्मकथा आत्मकथाकारद्वारा आफ्ना निमित्त आफैँ लेखिएका आत्मकथा हुन् । नेपाली आत्मकथाका क्षेत्रमा यी आत्मकथाको साहित्यिक मूल्य अधिक रहेको छ ।

२.५.१.५ नेपाली आत्मकथामा प्राचीनता र आधुनिकता

नेपाली साहित्यमा आत्मकथाको प्राथमिक कालका रूपमा पृथ्वीनारायण शाहको **दिव्योपदेश** (१८३१) सम्म पुग्न सकिन्छ । यसपछिका चिरञ्जीवी शर्मा पौडेलको **आफ्नो कथा** (लेखन १९७४, प्रकाशन २०१४), काशीनाथ आचार्य दीक्षितको **भएका कुरा** (लेखन १९८८, प्रकाशन २०३१), प्रेमराज शर्माको **तपस्वीको अनुभव** जस्ता कृतिले आत्मकथालाई समाहित गराएर डोच्याएको देखिन्छ । यसपछिका दिनमा अनुदित आत्मकथाहरूको प्रकाशन र त्यसपछि सङ्ग्रह प्रकाशनमा आत्मकथा जीवित रहेको पाइन्छ । पूर्णरूपमा आत्मकथाको स्वरूप हासिल नभए तापनि जेनतेन आत्मकथा जीवित रहन पुगेको देखिन्छ ।

आत्मकथाको इतिहास अध्ययन गर्दा आधुनिक कालको यात्रा २०१६ सालदेखि सुरु भएको पाइन्छ । केही अनुदित, केही मौलिक र केही सङ्ग्रह प्रकाशनमा आत्मकथा अगाडि बढेको देखिन्छ । यस्तैमा २०४० को वी.पी. को **आफ्नो कथा** (२०४०) ले नेपाली आत्मकथालाई पूर्णतः आधुनिकता प्रदान गरेको पाइन्छ । वी.पी. को **आफ्नो कथा** (२०४०) सम्म आत्मकथाको इतिहासको बारेमा अध्ययन विश्लेषण भएको पाइन्छ । वी.पी.को **आफ्नो कथामा** आत्मकथामा पाइने गरेको धेरै त्रुटिहरूको कमी भएको र आत्मकथालाई आधुनिकतामा प्रायः पूर्णरूपमा प्रवेश गराएको पाइन्छ ।

आत्मकथाको निरन्तर यात्रामा पछिल्लो समयमा धेरै साहित्यकारहरू आकर्षित भएको पाइएको छ । वि.सं. २०६० सालदेखि यताको समय आत्मकथा लेखन मौलाएर आएको पाइन्छ । पछिल्लो समयमा देखिएका आत्मकथाहरूमा जगदीश घिमिरेको

अन्तरमनको यात्रा (२०६४), भ्रमक घिमिरेको **जीवन काँडा कि फूल** (२०६६), कृष्णप्रसाद भट्टराईको **मेरो म** (२०६७), कृष्ण धारावासीको **आधा बाटो** (२०६८), विनोद चौधरीको **आत्मकथा** (२०७०), रामहरि जोशीको **अँध्यारोबाट उज्यालोतर्फ** (२०७१), रूपमाङ्गत कटुवालको **आत्मकथा** (२०७१), हरिवंश आचार्यको **चिना हराएको मान्छे** (२०७०), वानिरा गिरीको **विश्व नारीरत्न** (२०७०), विजय कुमारको **खुसी** (२०७१), शारदा भुषालको **धरातल** (२०७२), जस्ता आत्मकथा अत्यधिक चर्चामा र धेरै पाठकहरूले मन पराएको पाइन्छ । सर्वाधिक बिक्री वितरण भएको पाइन्छ । जसले गर्दा आत्मकथाले साहित्यिक पाठकहरूमा सर्वोत्तम साहित्यिक आनन्द प्रदान गर्न सफल भएको पाइन्छ र नेपाली साहित्य आकाशमा आत्मकथाले आफ्नो उचाइलाई शिखरमा पुऱ्याउन सफल भएको छ । यसै क्रममा पोषराज पौडेलको **अतीतका पानाहरू** (२०७२) ले पनि आत्मकथाको इतिहासमा छुट्टै पहिचान पस्कन सफल भएको छ । नेपाली आत्मकथाको आयाम विस्तारको क्रममा छ । यसका सैद्धान्तिक र प्रायोगिक रूपले वास्तविक रूप ग्रहण गर्दै गएको छ । नवगद्यका रूपमा विकसित आत्मकथाको साहित्यिक प्रयोगले वास्तविक रूप ग्रहण गर्दै गएको छ, तापनि यसैमा सन्तोष गरिहाल्ने ठाउँ भने छैन ।

२.५.१.६ निष्कर्ष

वि.सं. १९३१ देखि सुरु भएको आत्मकथाको यात्रामा आत्मकथाले धेरै कमी कमजोरी बोक्दै आएको पाइन्छ । पूर्ण रूपमा आत्मकथा बन्न नसके तापनि आत्मकथाको आभास गराएका **दिव्योपदेश**, चिरञ्जीवी शर्माको **आफ्नू कथा**, काशीनाथ दीक्षितको **भएका कुरा**, प्रेमराज शर्माको **तपस्वीको अनुभव**, कृष्णकुमारीको **एक अबोला शोकमयी जीवनी**, खिदमत सुब्बा र प्रभाकर गुरुङको **दुङ्गाको देवता** जस्ता कृतिले आत्मकथालाई आधुनिकताको प्रवेशद्वारसम्म डोऱ्याएको पाइन्छ । वि.सं. २०१६ देखि २०२६ सम्म अनुदित आत्मकथाहरूको प्रकाशन भएको पाइन्छ । यसले आत्मकथाको यात्रामा एक मोड दिन सफल भएको पाइन्छ । २०१९ मा भाँक्री रनवीर सेवा बोखिमको **मैले ईश्वर कसरी पाएँ** (२०१९) भन्ने कृति प्रकाशनले मौलिक रचना भएको पनि पाइन्छ । २०२३-२०२९ सम्मको समयलाई आत्मकथाको अर्को लघु मोड मान्न सकिन्छ । यस समयमा बालकृष्ण समको **मेरो कविताको आराधना** उपासना-१ (२०२३), समकै **मेरो कविताको आराधना** उपासना-२, कृष्णकुमारी कार्कीको **शोकमयी जीवनको बाँकी जीवन** (२०२४), पारसमणि प्रधानको

आफ्नो बारे (२०२८) जस्ता कृतिले आत्मकथामा थप आयाम दिएको पाइन्छ । यस्तै २०३० देखि २०४० सम्म सङ्ग्रह प्रकाशनमा आत्मपरिचय पत्रमा आत्मकथा निहित रहन पुगेको पाइन्छ भने २०४० मा प्रकाशित वि.पी. कोइरालाको **आफ्नो कथा** (२०४०) ले आत्मकथाको कमजोर यात्रामा पूर्णता प्रदान गरेको पाइन्छ र आत्मकथालाई आधुनिकताको शिखरमा पुऱ्याएको पाइन्छ । यसपछिका समयमा आत्मकथाले राम्रो प्रगति गरेको पाइन्छ । धेरै चर्चित व्यक्तिहरू आफ्नो आफ्नो कथा लेखनमा आकर्षित भएका छन् र पाठकहरूद्वारा आत्मकथा पनि धेरै नै मनपराइएको पाइन्छ । यसरी आत्मकथाले साहित्यमा आफ्नो छुट्टै क्षेत्र प्राप्त गर्न सफल भएको र समाज, देश र जनमानसमा सही मार्गदर्शन गराउन सफल देखिन्छ ।

२.६ साहित्यका अन्य विधासँग आत्मकथाको तुलनात्मक अध्ययन

२.६.१ पृष्ठभूमि

नेपाली साहित्यभित्र कविता, कथा, जीवनी, नाटक, उपन्यास, निबन्धजस्ता अनेक विधाहरू हुन्छन् । हरेक विधाहरू एकअर्कासँग अलग हुँदाहुँदै पनि केही समानता पनि देखिन्छ । आत्मकथा पनि साहित्यिक विधामध्ये एक छुट्टै विधा हो । यसका पनि अन्य विधासँग समानता र असमानता पाइन्छन् । यिनै विविधताले गर्दा आत्मकथा छुट्टै विधामा स्थापित हुन पुगेको पाइन्छ । यस परिच्छेदमा साहित्यका केही विधाहरूसँग आत्मकथाको तुलना गरिएको छ ।

२.६.२ जीवनी र आत्मकथा

कसैको जीवनसम्बन्धी वृत्तान्तको कुनै व्यक्तिको जीवनमा भएका गतिविधिको वर्णन गरिएको पुस्तक वा त्यस्तो विधा नै जीवनी हो (अधिकारी र भट्टराई, २०६५ : ३७०) । कुनै व्यक्तिको जीवनीबाट ज्यादै आकर्षित र प्रभावित भएर वा कसैको अनुरोध टार्न नसकी वा अर्थलाभका निम्ति जीवनी लेख्न सकिन्छ (प्रधान, २०४४ : ४०) । जीवनीमा जीवनीकार लेखक नभएर अन्य व्यक्तिद्वारा लेखिन्छ भने आत्मकथामा लेखकले आफ्नै जीवनी लेखेको हुन्छ । आत्मकथा जीवनी विधाको धेरै निकट विधा मान्न सकिन्छ । जीवनी तृतीय पुरुष शैलीमा लेखिएको हुन्छ भने आत्मकथा उत्तम पुरुष शैलीमा लेखिएको हुन्छ । दुवै पाठ्यविधा हुन् र दुवै विधा गद्यात्मक हुन्छन् । दुवै विधाको उद्देश्य पनि स्थान नै देखिन्छ । दुवै विधा

यथार्थपरक हुन्छन् । जीवनी र आत्मकथा महान् चर्चित व्यक्तिहरूको लेखिन्छ । धेरै समानता हुँदाहुँदै पनि केही असमानताले यी विधाहरू एक अर्कामा अलग अलग स्वरूप धारण गरेको पाइन्छ ।

२.६.३ नाटक र आत्मकथा

साहित्यका प्रमुख विधामध्ये पुरानो विधा नाटक पनि हो । नाटकको परिभाषाको सन्दर्भमा पूर्वीय र पाश्चात्य विद्वान्हरूको आआफ्नै मत पाइन्छ । तिनीहरूकै परिभाषाको अड्डयन विश्लेषण गर्दा नाटक भनेको “मानवीय जीवन र जगत्को अनुकरण गरिएको सङ्गठित वस्तुले युक्त सजीव पात्ररुका माध्यमबाट अभिनय गरिने आख्यानात्मक संरचना नै नाटक हो” (लम्साल र अन्य, २०६५ : ४) ।

नाटक दृश्य विधा हो भने आत्मकथा पाठ्यविधा हो । नाटकमा रङ्गमञ्चानुकूल घटना चयन, अङ्क दृश्य विभाजन गरिएको हुन्छ । भाषाशैली संवादात्मक हुन्छ । आत्मकथामा लेखकको जीवनको यथार्थ घटना हुन्छ भने नाटक काल्पनिक हुन्छ । नाटक र अन्य कथा दुवै गद्य विधा हुन् । आत्मकथा उत्तम पुरुष शैलीमा हुन्छ भने नाटक प्रायः तृतीय पुरुष शैलीमा हुन्छ । नाटक र आत्मकथामा धेरै असमानता पाइन्छ । नाटकमा पात्रहरू प्रमुख भएर आएका हुन्छन् भने आत्मकथामा लेखक नै प्रमुख पात्र हुन्छ । आत्मकथामा पनि कतै कतै संवाद पाइन्छ जुन नाटकमा पनि हुन्छ । नाटकमा प्रमुख अभिनयात्मकता हुन्छ भने आत्मकथा अभिनेयका दृष्टिले लेखिँदैन । नाटकमा दृश्य देखाउन नमिल्ने प्रसङ्गलाई फलाकन लगाइन्छ । नाटकले कल्पनाको यथेष्ट सहारा लिएर मानव जीवन देखाएको हुन्छ भने आत्मकथा वास्तविक हुनु नै यसको मूल धर्म हुन्छ । यिनै विविधताले नाटक र एकाङ्की छुट्टाछुट्टै विधाहरू हुन् ।

२.६.४ कविता र आत्मकथा

कविता कवि मानवको अन्तर्मनमा स्फुरित हुने भावपुञ्जको अभिव्यक्ति रूप हो (प्रधान, २०४४ : ८५) । भाषाको माध्यम अँगाली गरिने जीवन जगत्को लयबद्ध ललित अभिव्यक्ति नै कविता हो (भण्डारी र पौडेल, २०७० : ७) । आत्मकथा गद्यात्मक हुन्छ भने कविता गद्य र पद्य दुवैमा हुन्छ । कविताको लघुत्तम, लघु, मध्यम र वृहत रूप हुन्छन् । कविताका विविध विधामध्ये आकार प्रकार र प्रबन्धनका दृष्टिले आत्मकथा ललित

महाकाव्यसँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ । कविता जुनसुकै विषयमा लेख्न सकिन्छ, भने आत्मकथा लेखकको जीवनको सत्यतासँग सम्बन्धित हुन्छ । कवितामा काल्पनिकता पाइन्छ, भने आत्मकथामा यथार्थता पाइन्छ । कविता फुटकर छोटोदेखि वृहत जीवनलाई समेटिएको महाकाव्यसम्म फैलिएको हुन्छ । कविता गेयात्मक हुन्छ भने आत्मकथा गेयात्मक हुँदैन । दुवै विधा पाठ्य विधा हुन् । यिनै असमानता असमानताले कविता र आत्मकथा अलग अलग विधा हुन् ।

२.६.५ कथा र आत्मकथा

साहित्यिक विधामध्ये कथा पनि एउटा हो । कथा र आत्मकथामा केही समानता देखिन्छन् भने केही असमानता पनि छन् । कथा भनेका युग जीवनको महत्त्वपूर्ण घटनालाई लिएर सजीव पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गद्यमय कलात्मक अभिव्यक्ति हो (पौड्याल, २०६६ : ५) ।

कथा र आत्मकथा दुवै पाठ्यविधा हुन् । दुवै गद्यात्मक हुन्छन् । कथा काल्पनिक हुन्छ भने आत्मकथामा लेखकको वास्तविक जीवनको कथा हुन्छ । कथा आकारमा आत्मकथाभन्दा धेरै छोटो हुन्छ । आत्मपरक शैलीमा लेखिएको कथा आत्मकथाको नजिक देखिन्छ । कथाले जीवनको एक पक्षको चित्रण गर्छ भने आत्मकथाले आत्मकथाकारको सिङ्गो जीवनको सत्य घटनाको चित्रण गर्छ । कथा प्रथम र तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु शैलीमा लेखिन्छ, भने आत्मकथा उत्तम पुरुष शैलीमा लेखिन्छ । कथा र आत्मकथाबीच निकटको सम्बन्ध हुन्छ । कथामा भैं आत्मकथामा पनि आत्मकथाकारको जीवन परिधिसँग जेलिन आउने पात्र, परिवेश, तिनका भाषाशैली, समय सन्दर्भ आत्मकथामा पनि पाइने हुनाले यस शोधमा आत्मकथाकारसँग छोइन आएका पात्र, कथानक, परिवेश जस्ता कुराहरूमाथि बढी आशक्ति देखाइएको छ ।

२.६.६ निबन्ध र आत्मकथा

निबन्ध विधा विश्व साहित्यमा आधुनिक विधा मानिन्छ । स्वतन्त्र सुगठित भावना वा विचारहरूले सजिएको छोटो गद्य रचनालाई निबन्ध भनिन्छ । अथवा कुनै पनि व्यक्तिको

व्यक्तिगत विचार। अनुभूति तथा विषयवस्तुको कलात्मक अभिव्यक्ति दिन सक्षम भएको साहित्यिक रचनालाई निबन्ध मान्न सकिन्छ (लम्साल र अन्य, २०६५ : २४४) । निबन्ध र आत्मकथा दुवै गद्य विधा हुन् । दुवै पाठ्यविधा हुन् । दुवै आत्मपरक शैलीमा लेखिन्छ । निबन्ध वस्तुपरक र आत्मपरक दुवै शैलीमा लेखिन्छ । आत्मपरक निबन्ध आत्मकथाको नजिक हुन्छ । निबन्धमा भावात्मकता र काल्पनिकताले स्थान पाउँछ, भने आत्मकथा लेखकको वास्तविक जीवन भोगाइ हुन्छ । निबन्ध आत्मकथाको तुलनामा पनि आकारमा छोटो हुन्छ । निबन्ध उत्तम पुरुष, तृतीय पुरुष दुवै शैलीमा लेखिन्छ, जहाँ आत्मकथा मात्र उत्तम पुरुष शैलीको हुन्छ । यिनै समानता र असमानता निबन्ध र आत्मकथा विधामा पाइन्छन् ।

२.६.७ उपन्यास र आत्मकथा

मानव र मानव समाजसँग सम्बन्धित विविध सत्यलाई कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गर्ने आवश्यक लम्बाई भएको गद्य आख्यानलाई उपन्यास भनिन्छ (बराल र एटम, २०५६ : ९) । उपन्यास र आत्मकथा पाठ्य विधा हुनुका साथै दुवै गद्य विधा पनि हुन् । प्रथम पुरुष प्रधान शैलीमा लेखिएको उपन्यास आत्मकथाको धेरै समीप देखिन्छ । उपन्यास तृतीय पुरुष प्रधान र प्रथम पुरुष प्रधान दुवै शैलीका हुन्छन् । उपन्यासमा काल्पनिकता हुन्छ, भने आत्मकथा यथार्थपरक हुन्छ । उपन्यासमा वृहत मानव जीवनको चित्रण पाइन्छ, त्यस्तै आत्मकथामा लेखकको निजी जीवनको चित्रण पाइन्छ । यसरी उपन्यास र आत्मकथा एक अर्कामा विविधतापूर्ण छन् ।

२.६.८ निष्कर्ष

नेपाली साहित्यको भण्डार कथा, कविता, निबन्ध र उपन्यास जस्ता अनेक विधाले भरिपूर्ण छ । यिनै विधा जस्तै आत्मकथा विधाले पनि साहित्य भण्डारमा छुट्टै ढुकुटी निर्माण गरिसकेको पाइन्छ । नेपाली साहित्यमा आत्मकथाले अतुलनीय योगदान पुऱ्याइसकेको छ । यिनै विविध विधा उपविधाहरू एकअर्कासँग कतिपय कुराहरूमा समान छन्, भने कतिपय कुराहरूले असमान बनाएको छ । यसैले सबैले आफ्नो छुट्टै स्वरूप निर्धारण गरेका छन् ।

सबै विधाका तत्त्वहरू छन्, यिनै तत्त्वहरूमा केही समान र केही असमानता पाइन्छन् । सबै विधाका आकार प्रकार निर्धारित छन् । लेखन शैली निर्धारित छन् । कुनै दृश्य विधा छन् भने कुनै पाठ्यविधा छन् । कुनै विधा लयमय गेयात्मक छन् भने कुनै विधा आख्यानात्मक छन् । यसरी छुट्टाछुट्टै स्वरूप र पहिचानले नेपाली साहित्य धनी बनेको छ । सबै विधा जस्तै आत्मकथा विधा पनि एक अलग पहिचान र विशेषता बोकेको साहित्यिक विधा मान्न सकिन्छ ।

परिच्छेद : तीन

आत्मकथाकार पोषराज पौडेलको जीवनवृत्त

परिच्छेद : तीन

आत्मकथाकार पोषराज पौडेलको जीवनवृत्त

३.१ विषय प्रवेश

साहित्यको शाश्वत मान्यतालाई आत्मसात गरी दृढ अठोट, अथक परिश्रम, उच्च मनोबल र महान आकाङ्क्षा लिएर साहित्यका विविध विधा उपविधाहरूमा कलम चलाउँदै वर्तमानमा आधुनिक नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा प्रतिष्ठित हुँदै गएका साहित्यकार पोषराज पौडेलको अरू विधाहरूमा खोज अनुसन्धान भइसकेका छन् । उनीद्वारा रचित **अतीतका पानाहरू** (२०७२) आत्मकथाको कृतिपरक अध्ययन यस शोधपत्रमा गरिएको छ । स्रष्टा पोषराज पौडेलका आठवटा कृतिहरू आजसम्म प्रकाशित भइसकेका छन् । उनको यस आत्मकथा बाहेक सबै प्रकाशित कृतिहरू काव्य, महाकाव्य, कवितासङ्ग्रह रहेका छन् । यसैले उनी कविका रूपमा चर्चित छन् । उनका पत्रपत्रिकामा प्रकाशित थुप्रै फुटकर रचनाहरू रहेका छन् । यस्ता साहित्य साधनामा समर्पित कवि पोषराज पौडेल भावुक, परिश्रमी, अथक अभ्यास र सघन काव्यसाधना क्षमताका कारण अनुसन्धेय व्यक्ति बनेका हुँदा उनी र उनका कृतिका बारेमा अनुसन्धान भइसकेका छन् । यस्तै उनीद्वारा रचित आत्मकथा **अतीतका पानाहरू** (२०७२) को अध्ययन अनुसन्धान हुन समयसापेक्ष सान्दर्भिक र उनीप्रतिको सम्मान ठहर्दछ ।

३.२ जन्म र जन्मस्थान

कविवर, आत्मकथाकार पोषराज पौडेलको जन्म माछापुच्छ्रे हिमालको काखमा रहेको कास्की, पोखराको उत्तरतर्फ घार्मी भन्ने गाउँमा बाबा डिल्लीराम पौडेल र आमा धनसरा पौडेलको गर्भबाट जेठो सन्तानका रूपमा २००१ साल भाद्र ८ गतेका दिन भएको हो ।

आत्मकथाकार पोषराज पौडेलका बाजे पुराणवाचक थिए । लोकनाथ पौडेलको नाम इज्जत गाउँमा राम्रो थियो र आर्थिक स्थिति पनि राम्रो स्तरको थियो । घरमा कुनै कुराको कमी थिएन । दुर्भाग्यवश पैतिस वर्षको अल्पायुमै उहाँको निधन भएको थियो ।

लोकनाथ पौडेलको मृत्युपछि अशंसम्बन्धी भ्रैभगडामा घरमा भएका सुनचाँदी पनि बेचिए र जग्गा बन्धकीको थैली फिर्ता भएपछि भने आर्थिक अवस्था दयनीय भयो । जसको कारणले डिल्लीराम पौडेलको शिरमाथि अभावको कालो बादल मडारियो ।

३.३ उपनयन संस्कार र शिक्षादीक्षा

कवि पोषराज पौडेलको चूडाकर्म र उपनयन संस्कार २०१२ सालमा बाह्र वर्षको उमेरमा भएको थियो (अतीतका पानाहरू, पृ. १९) । उनलाई उनका कान्छा पुसाजुका भाइ गणेश अधिकारीले गायत्री मन्त्र सुनाएका थिए (भट्टराई, २०५९ : २७) ।

कवि/आत्मकथाकार पोषराज पौडेलको अक्षरारम्भ गर्ने बेलामा लेखनलाई कापी कलम सम्भव थिएन । खरीपाटी र बाँसका सुत्लामा खरी र हाडे उन्चूको कलमले मुसुरे कटुसको बोक्रा पकाएर बनाएको मसीमा चोपेर लेख्ने चलन थियो (अतीतका पाना पेज नं. १६) । कवि पौडेलका माया संस्कृतका प्रकाण्ड विद्वान् थिए । उनले कवि पोषराज पौडेललाई पाँच वर्षको उमेरमा श्रीपञ्चमीका दिन ठूलो वर्णमालाबाट अक्षरारम्भ गराएका थिए । ठूलो वर्णमालाबाट अक्षरहरू चिन्न पढ्न सक्ने भएपछि मामा घरमूनिको ठाँटीमा पढ्न जान थाले । मामा घरमा बस्दा उनले दुर्गा, सप्तचण्डी पढ्न सक्ने भएका थिए । सात वर्षको उमेरमा उनी पुनः आफ्नै गाउँ घामिँ आए । आठ नौ वर्षको उमेरमा पोखराका एकजना गुरुसाग केही समय दुर्गा चण्डी र सामान्य हिसाब जुम्लेटी भन्ने ठाउँको वरको रुखमुनि बसेर पढे (अतीतका पानाहरू, पृ. १५) । यसरी पढ्ने क्रम केही समय चल्ने र बन्द हुने भयो केही समय पछि बाटुलेचौरको भाषा पाठशालामा पढ्न गए । त्यहाँ पनि पढाइ केही समय चल्यो र बन्द भयो । गाउँमै बालने गुरुसँग मैदान घरको धन्सारमून पढ्न जान थाले, त्यहाँ पनि केही समय पठनपाठन चल्यो र बन्द भयो । यसरी कविको प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त गर्ने उमेर यस्तै किसिमले बित्यो । दश सालतिर गाउँको ठाँटीमा देवीप्रसाद र पिताम्बर मुखियासँग जोड घटाउ गुण र लेख्न सिके (अतीतका पाना, पृ. १६) ।

कवि पौडेलका पिता वनारसमा जागिरे थिए । उनले घर आउँदा छोरालाई २०१२ सालमा वनारस लगे र गोयनका महाविद्यालयमा एकवर्ष जति पढे (अतीतका पाना, पृ. ३८) । यसपछि उनी पुनः नेपालमै फर्के । त्यस बेला गाउँमा भूमेश्वर प्रा.वि. खुलिसकेको

थियो । त्यहाँ उनी दुई कक्षामा भर्ना भएर कक्षा चारसम्म त्यही पढे । पाँच र छ कक्षा आर्बाको रतन पाण्डे नि.मा.वि. मा पढे र कक्षा सात र आठ उनले भारती भवन नि.मा.व. बाट पास गरे (पृ. ५६) । त्यसपछि उनी विन्ध्यवासिनी रात्री विद्यालयमा पढेर र प्रवेशिका परीक्षा वीरगंज केन्द्र रहेको नेपाल राष्ट्रिय विद्यापीठको उपकेन्द्र पोखरामा खुलेको थियो । यसैबाट उनले फाराम भरेर एस.एल.सि. परीक्षा दिए र चौबिस वर्षको उमेरमा २०२४ सालमा प्रवेशिका उत्तिर्ण गरे (अतीतका पाना, पृ. ७३) ।

कक्षा दससम्मको पढाइमा उनले धेरै विद्यालय चाहारे र धेरै वर्ष बीचबीचमा पढाई पनि छाड्न बाँध्य भए । घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले पढाइलाई निरन्तर रूपमा अगाडि लैजान सकेनन् । तैपनि लाख कठिनाइका बाबजूद एस.एल.सि. सम्मको पढाई तयो समयमा पूरा गर्नु ठूलो उपलब्धी नै मानिन्छ ।

३.४ जागिरे जीवन

शिक्षाको कमी सामाजिक परम्परा र घरको कमजोर आर्थिक अवस्थाले उनका मातापिता बीचको असमझदारीले पारिवारिक अमेललाई मलजल गरेको थियो । शिक्षाको महत्त्व नबुझेको गाउँले परिवेश र गृहकलह जस्ता कारणले सामान्य जीवन निर्वाहका न्यूनतम आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न समेत रहर गर्नुपर्ने पारिवारिक स्थितिले पौडेलको जीवनमा अर्थाभावबाट उत्पन्न विषय परिस्थितिको चरम रूप भोग्नु पर्‍यो । यिनै पारिवारिक पसिस्थितिका कारण अध्ययनकार्यलाई थाती राखेर २०२३ साल देखि शिक्षण पेशामा आवद्ध भए । उनले आफै पढेको घार्मीको भूमेश्वर प्रा.वि. मा निजी स्रोतमा महिनाको साठी रूपैयामा पढाउन थाले (पृ. ७३) । २०२९ सालमा शिक्षा कार्यालयले ब्रह्मरूपा नि.मा.वि. राजाको चौतारामा प्रा.वि. शिक्षक पदमा उनलाई नियुक्त गर्‍यो । घार्मीमा भूमेश्वर प्रा.वि.मा सरुवा भई काम गरे (पृ. ९१) । लगभग दशवर्षे कास्की जिल्लाको अध्यापन कार्यलाई उनले २०३५ सालमा चितवन माडीको रामराज्यपुर रा.प्रा.वि.मा सरुवा गरे । २०३६ सालमा घर नजिकैको रा.प्रा.वि. जगन्नाथ पुरी विद्यालयमा सरुवा भए । घरपायक भएकाले उनले वि.सं. २०५५ सालमा स्वेच्छिक अवकास लिए । बत्तिस वर्षको अध्यापन पेशामा सधैं जिम्मेवार र इमान्दार भए ।

३.५ पारिवारिक पृष्ठभूमि

पिता डिल्लीराम पौडेल र माता धनसरा पौडेलका ५ जना सन्तानमध्ये सबैभन्दा जेठा सन्तानको रूपमा कवि पोषराज पौडेलको जन्म भयो । घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले पौडेलको बाल्यकाल सुखमय रहेन । जेठा सन्तान भएकाले सानै देखि घरको काम धन्दा गर्नुपर्ने साथै साना साना भाइबहिनीको रेखदेख गर्नुपर्ने जिम्मेवारी उनको काँधमा पऱ्यो । उनका तीन दाजुभाई र तीन दिदीबहिनी छन् । वि.सं. २०२४ सालमा विवाह बन्धनमा बाँधिएका पौडेल दुई छोरा र तीन छोरीका पिता हुनुहुन्छ (अतीतका पाना, पृ. ७७-१०४) । अहिले वहाँका नाती नातिना हजुरबुवा भइसक्नु भएको छ ।

जीवनका बहत्तरौँ वसन्त पार गरीसक्नु भएका पौडेल हाल पोखरा महानगरपालिका १७ विरौटामा धर्मपत्नी यसोधा पौडेलका साथ बसोबास गर्दै आउनु भएको छ (अतीतका पानाको अध्ययनबाट) ।

३.६ साहित्यिक सिर्जना

पाँच दशक लामो साहित्यिक यात्रामा कवि पोषराज पौडेलका प्रकाशित कृतिहरूमा **माडी यात्रा** (खण्डकाव्य, २०३९), **मेक्सिम गोर्की** (कवितात्मक जीवनी, २०४३), **आमा स्मृतिका छल्लामा** (शोककाव्य, २०४९), **पागल प्रलाप** (काव्य, २०५५), **सहिद गाथा** (२०५७), **आदर्श कोकिल** (काव्य), **अनिगर्भका आवाजहरू** (कवितासङ्ग्रह, २०७०), **अतीतका पानाहरू** (आत्मकथा, २०७२) हुन् (अतीतका पाना) ।

यी बाहेक उनका फुटकररचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भइसकेको देखिन्छ (भट्टराई, २०५९ : ४०) ।

३.७ साहित्यिक सम्मान तथा पुरस्कार

नेपाली साहित्य लेखनमा अनवरत लागि परेका पोषराज पौडेल विभिन्न साहित्यिक सम्मान तथा पुरस्कावारबाट पुरस्कृत भइसक्नु भएको छ । हालसम्म प्राप्त सम्मान तथा पुरस्कारहरू निम्न छन् :

अभिनन्दन पत्र :	शिक्षक सङ्घ, चितवन-२०५६
अभिनन्दन पत्र :	नेपाल राष्ट्रिय शिक्षक संगठन, चितवन-२०५९
कदर पत्र :	भुमेश्वर प्रा.वि., कास्की-२०६३
सम्मान पत्र :	प्रगतिशील लेखक सङ्घ, चितवन-२०६४ वाल्मिकी साहित्य सदन, चितवन-२०६६ अखिल नेपाल शिक्षक संगठन, चितवन-२०७१
प्रशंसा पत्र :	नेपाल पत्रकार महासङ्घ, चितवन-२०६७
पुरस्कार :	कालिका एफ.एम. चितवन-२०६६ (अस्वीकार) मदन मोहन स्मृति पुरस्कार, चितवन-२०६९ शारदा स्मृति पुरस्कार, चितवन-२०७० गण्डकी वाङ्मय पुरस्कार, पोखरा-२०७१ प्रलेस प्रतिभा पुरस्कार, नेपाल-२०७२

(अतीतका पानाहरूको कभर पृष्ठबाट)

लगभग दर्जन साहित्यिक पुरस्कार पाइसक्नु भएका पोषराज पौडेलको योगदान नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा अनुत्तरीय रहेको छ । जीवनको उत्तरार्द्धमा पनि साहित्यिक यात्रामा लागिपरिरहने भएका पौडेल अ.ने. जनसांस्कृतिक महासङ्घ केन्द्रीय समितिमा र अखिल नेपाल लेखक सङ्घ, केन्द्रीय समितिमा संलग्न हुनुहुन्छ भने डिल्लराम धनसरा प्रतिभा पुरस्कार चितवनका संस्थापक पनि हुनुहुन्छ (अतीतका पानाहरू, कभर पृष्ठबाट) ।

३.८ व्यक्तित्व

कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्वको निर्माण उसका जीवनका विविध आयामहरूबाट हुने गर्दछ । अर्थात् जीवनका विविध पक्षहरूको समष्टि स्वरूप नै वास्तवमा व्यक्तिको व्यक्तित्व हो । “कुनै व्यक्तिको वैयक्तिक विशेषतालाई देखाउने गुण, व्यक्ति विशेषको निजीपन वा व्यक्तिले अरूलाई प्रभावित पार्ने व्यक्ति विशेषमा निहित विशेषतालाई व्यक्तित्व भनिन्छ” (पोखरेल, २०५० : १२४५) । यस अर्थमा व्यक्तित्व भन्नाले कुनै पनि परिस्थितिमा व्यक्ति विशेषले गाउँ समाज र राष्ट्रमा छाड्ने आफ्नो प्रतिभाको गहन र स्पष्ट छाप भन्ने बुझिन्छ । प्रत्येक मानिसको आफ्नै किसिमको अलग अलग पहिचान हुन्छ । जसले आफ्नो

पछाडि दीर्घकालीन छाप छोड्छ । यसरी कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्वलाई मूलरूपमा आन्तरिक र बाह्य व्यक्तित्व गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यस अन्तर्गत व्यक्तिको बाह्य व्यक्तित्व प्रारम्भिक आकर्षणको आधार बनेर आए तापनि त्यस व्यक्तिको आन्तरिक व्यक्तित्वले नै उसलाई ऊ बाँचेको समाजमा परिभाषित, स्थापित एवं सम्मानित हुन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसर्थ प्रत्येक सृजनशील प्रतिभाको व्यक्तित्वको अध्ययन पठनीय, मननीय र अनुसन्धेय हुन पुग्दछ ।

कवि पोषराज पौडेल पनि सिर्जनशील प्रतिभाका प्रतिष्ठित व्यक्तिमा परिचित हुँदै नेपाली साहित्यको क्षितिजमा उदाउँदो नक्षत्र बन्दै गएकोले उनको व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूलाई पनि आन्तरिक र बाह्य दुवै कोणबाट अध्ययन गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

बाह्य व्यक्तित्व

आत्मकथाकारा लगभग पाँच फुट पाँच इन्च अग्लो, गहुँगोरो वर्ण, उज्यालो, हँसिलो रवाटुलो अनुहार, केश उमेर सुहाउँदो सेताम्मे फूलेको, न मोटो न दुब्लो ठिक्कको निरोगी जस्तो शरीर, हँसिलो मुखमण्डल, सुहाउँदो नाक, पावरवाला चस्मा लगाइएका भावपूर्ण आँखा, पुक्क परेका गाला, अक्कल भुक्कल दाही जुंगा पाल्ने, जाँगरिलो र फुर्तिलो देखिने आत्मकथाकारको बाह्य व्यक्तित्व हो । बहत्तर वसन्त भोग्दै गरेका पौडेल अभै पनि जोश, जाँगर र लगनशीलताका धनी नै देखिन्छन् । साथीभाइले भनेको कुरा भट्ट काट्न नसक्ने, विश्वासी, मिलनसार, विनयशील, सहयोगी एवं मित्रवत् व्यवहार प्रदर्शनले गर्दा पौडेललाई दौतरीहरू बारम्बार सम्भरिहन्छन् । मीठो बोली, नहाँसी नबोल्ने, तुरुन्तै सबैलाई आफ्नो पक्षमा समेट्न सक्ने, परिवर्तित समयसँग सम्भौता गर्न सक्ने र साथीभाइसँग ख्याल ठट्टा, हाँसो गर्नु यिनको निजी बानी देखिन्छ । मनले इच्छाएको ठाउँमा पुगिहाल्ने, आफ्नै प्रतिद्वन्द्वी वा विपक्षीहरूसँगको जम्का भेटमा पनि (मन जतिसुकै अभिलो भए पनि मुखले तीतो नपोखी) मुस्कुराउँदै मीठो बाल्ने, सञ्चो विसञ्चो, हालखबर, सोधपुछ गर्ने, एकैछिन बसौं भन्ने चियापानी मगाइहाल्ने यिनको बानी छ । मौसम अनुसार सफा पोशाक लगाउने र हिउँदमा चिसोबाट सकेसम्म जोगिनु पर्ने हुँदा सोही अनुसारको गरम पोशाकको चयन पौडेलको स्वभाविक प्रवृत्ति हो (भट्टराई, २०५९ : ३५) ।

आन्तरिक व्यक्तित्व

कुनै पनि व्यक्तिको आन्तरिक व्यक्तित्व केलाउनु सहज छैन । व्यक्ति समाजमा सम्मानपूर्वक जिउन र स्थापित हुन विभिन्न परिस्थिति र परिवेशका व्यवधानहरूसँग सङ्घर्ष गर्दै अगाडि बढिरहेको हुन्छ । त्यसैले उसले व्यक्तित्वमा विभिन्नता रहनु स्वभाविकै मानिन्छ । कुनै पनि व्यक्तिको आन्तरिक व्यक्तित्वको निर्माणमा ऊ जन्मी, हुर्की, पढी, बढी तथा बाँचिरहेको पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक आदि परिवेशको यथेष्ट भूमिका रहेको हुन्छ । यस सन्दर्भमा कवि/आत्मकथाकार पौडेलको समग्र व्यक्तित्वको निर्माणमा पनि उनको जीवन सामाजिक, सांस्कृतिक र पारिवारिक परिवेश, शिक्षा-दीक्षा एवं आर्थिक अवस्थालाई आधारको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । यसै आधारमा उनको आन्तरिक व्यक्तित्वलाई निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छ ।

साहित्यिक व्यक्तित्व

कुनै पनि व्यक्तिको साहित्यिक व्यक्तित्व निर्धारण गर्दा त्यस व्यक्तिको कृतिगत गहनतालाई आधार बनाउने गरिन्छ । कुनैपनि भाषामा रचना गरिएका कथा, कविता, नाटक, निबन्ध, गीत आदि विधामा सम्बन्धित व्यक्तिद्वारा गरिएका विधागत योगदानबाट नै व्यक्तिको साहित्यिक व्यक्तित्व प्रकटित हुन्छ । साहित्य आनन्दका लागि होइन, गरिब, दुःखी र असहायको पक्षमा बोल्ने हुनुपर्दछ (मेक्सिम गोर्की जीवनी काव्य) । भन्ने मान्यता राख्ने पौडेलका जति पनि प्रकाशित रचनाहरू छन् ती सबै मानवतामुखी देखिन्छन् । पौडेलका प्रकाशित कृतिहरूको विश्लेषण गर्दा उनका साहित्यिक व्यक्तित्वलाई यसरी विश्लेषण गरिएको छ ।

अ) कवि व्यक्तित्व

स्रष्टा भित्र जहिले पनि केही गरु, केहीकुरा नयाँ सिर्जनाको भावना रहेको हुन्छ । यसैको कारणले होला पौडेलका भावतरङ्गहरू कविता भएर फुर्थो र यसो हत्केला, बाटो कापी आदिमा कोरिरहन्थे । महिलालाई दबाउने अनेक किसिमका कुरीतिहरू, धर्मका नाममा गरिएका शोषणहरू, अन्धविश्वास आदि भाव विषयलाई अङ्गीकार गर्दै कविता लेख्ने राम्रो कविको ताँतीमा पौडेलको नाम पनि आउँछ । कवि

पोषराज पौडेलको पहिलो रचना *नेपालका खातिर* शीर्षकको हो र यसलाई उनको अप्रकाशित कृति **सानी** उपन्यासमा सामेल गरेका छन् (पोषराज पौडेलको जीवनी र कृतित्वको अध्ययन) । उनको दोस्रो कविता रचना *वनको चरो* हो यसले कविलाई 'हुने विरुवाको चिल्लो पात' को रूपमा अधि सारेको छ । यसको केही अंश **अतीतका पाना**मा प्रस्तुत गरिएको छ । हाल यो कविता अप्राप्त छ (अतीतका पाना, पृ. ७४) । कवि पौडेलका कृतिहरूमा **अतीतका पाना** बाहेक सबै काव्य कृतिहरू हुन् । यसैबाट प्रष्ट हुन्छ पौडेलको काव्यकारिता । उनका कवितामा गरिब, दुःखी, जनताको मुक्तिका आवाज पाइन्छन् । उनका काव्यमा प्रगतिवादी चेतन पाइन्छ । कविलाई प्रगतिशील लेखकहरूको सूचीमा राख्न सकिन्छ । पौडेलका काव्यकृतिहरूमा **माडी यात्रा** (२०३९) खण्डकाव्य, **मेक्सिम गोर्की** (कवितात्मक जीवनी) २०४३, **आमा स्मृतिका छालमा** (शोककाव्य) २०४९, **पागल प्रलाप** (काव्य) २०५५, **सहिद गाथा** (महाकाव्य) २०५७, **आदर्श कोकिल** (काव्य) २०६५, **अग्नि गर्भका आवाजहरू** (कविता सङ्ग्रह) २०७० रहेका छन् ।

पौडेलका कविताहरू छन्दमा लेखिएका छन् । परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै दृष्टिकोषणले अन्य विधाका तुलनामा कविता विधा उनको उन्नत र सफल विधा हो । यिनका कवितामा समसमयिक राजनैतिक बोध, सामाजिक बेथितिप्रतिको तीव्र विरोध, प्रगतिवादी एवं स्वच्छन्दतावादी स्वर, मानवतावादी चिन्तन, अन्याय, अत्याचारको विरोध, प्रगतिवादी एवं स्वच्छन्दतावादी स्वर, मानवतावादी चिन्तन, अन्याय, अत्याचारको विरोध, राष्ट्रप्रेम, मनोरम प्रकृतिको चित्रण, विश्वबन्धुत्व आदि विविध भावहरू अभिव्यक्त भएका छन् (माडीयात्रा र अग्निगर्भका आवाजहरू कवितासङ्ग्रहको अध्ययनबाट) ।

आ) कथाकार व्यक्तित्व

पोषराज पौडेलको रुचिको विषयवस्तु वा क्षेत्र कथा पनि रहेको देखिन्छ । उनका कथाहरू विभिन्न साप्ताहिक, पाक्षिक, त्रैमासिक एवं स्मारिका आदि पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएर हाल अप्राप्य देखिन्छ (भट्टराई, २०५९ : ३७) ।

इ) निबन्धकार व्यक्तित्व

पोषराज पौडेलद्वारा सम्पादित **चुरे सन्देश** साप्ताहिक पत्रिकामा *मे दिवस सम्भन्तु पर्दा* (चुरे सन्देश साप्ताहिक, वर्ष १, अङ्क २५, पृ. २) । *अब मूलुकको भविष्य कता ?* (चुरे सन्देश साप्ताहिक, वर्ष २, अङ्क २९, पृ. २) । *पीडामा डुबेको छ असार पन्ध्रको खुशी* (वर्ष १, अङ्क ३०, पृ. २) यी लेखहरूप्रकाशित हुनुले निबन्धकारको रूपमा कविलाई स्थापित गरिसकेको पाइन्छ ।

ई) एकाङ्कीकार व्यक्तित्व

एउटै मात्र अङ्क भएको नाटकलाई एकाङ्की भनिन्छ । 'एकै बसाइमा पढिने र थोरै समयमा मञ्चन गरेर पनि हेर्न सकिने एकाङ्की का गुणहरू हुन्' (थापा, २०४७ : ५९) ।

गाउँघरमा विभिन्न कार्यक्रममा एकाङ्की नाटक लेखेर मञ्चन गरेर देखाउने काममा सक्रिय भएर लागेको देखिन्छ (अतीतका पानाहरूको अध्ययनबाट) । यसबाट उनमा नाटकलेखनको रुचि सजिलै देख्न सकिन्छ । उनका प्रकाशित नाटकमा *घर न घाटको जीन्दगी* (सेरोफेरो साहित्यिक पत्रिका) र एकाङ्कीमा *स्वाङ्ग* (प्रकाशपुञ्ज विशेषाङ्क, स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन, वी.व. क्याम्पस, भरतपुर) ।

माथिका नाटकमा २०४६ सालको जनआन्दोलन अधिका सामाजिक परिवेशको चित्रका साथै शिक्षामूलक भाव रहेको पाइन्छ ।

ऊ सम्पादक/पत्रकार/टिप्पणीकार व्यक्तित्व

साहित्यिक क्षेत्रमा रुचि राख्दै र कलम चलाउँदै आएको लगभग पाँच दशक भइसकेको भए तापनि कवि पौडेलको कुनै पनि पत्रपत्रिकाहरूमा सम्पादकको भूमिका निभाएका थिएनन् । समय सापेक्ष रूपमा यिनको कलम खारिँदै र निखारिँदै जाँदा उनको चितवनबाट प्रकाशित हुने **चुरे सन्देश** साप्ताहिकमा कार्यकारी सम्पादकको भूमिका समेत निर्वाह गरिसकेका छन् । कवि पोषराज पौडेल सम्पादकको भूमिका संगसंगै पत्रकार तथाटिप्पणीकारको भूमिकामा पनि देखिए (चुरे सन्देश साप्ताहिक पत्रिकाको अध्ययन अनुसार) । उनी कार्यकारी सम्पादक भएको

चुरे सन्देश साप्ताहिकमा समसामयिक घटनासंग सम्बन्धित लेख । टिप्पणी प्रकशित गराउँदा उहाँको टिप्पणीकार व्यक्तित्व फस्टाएको पाइन्छ ।

ऊ) साहित्येतर व्यक्तित्व

मानिस सामाजिक प्राणी हो । ऊ समाजबाट निरपेक्षा भएर बस्न र बाँच्न सक्दैन । सम्पूर्ण प्राणीहरूमा चेतनशील प्राणी मध्यमा पर्ने मानिस समाजमा बसेर केही समाजोपयोगी कामहरू गर्न मनपराउँछ । ती मध्ये साहित्यक्षेत्रमा लगनशील पौडेलको व्यक्तित्व साहित्यिक मात्र नभएर साहित्येतर पनि देखिन्छ । कवि पोषराज पवौडेलको साहित्येतर व्यक्तित्व पनि उर्जाशील देखिन्छ ।

आफ्ना विभिन्न लेख तथा कृति मार्फत समाजमा घटिरहने घटनाहरू महिलामाथिको अत्याचार, जातीय भेदभाव, असमान शिक्षा, धनीले गरिबमाथि गर्ने दुर्व्यवहार, आदिलाई उजागर गरेका छन् । उनले जन्मस्थल घार्मीमा हुँदा घार्मी गाउँको खानेपानी आयोजनाको सदस्यको जिम्मेवारी आयोजना सम्पन्न नहुँदो सम्म निर्वाह गरे । माडीमा वृद्धसेवा संस्थाको स्थापना, दर्ता र सचिवको जिम्मेवारी सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्दै वृद्धको अभिनन्दन गर्ने परम्पराको थालनी गरे । उनले साहित्य सङ्गम चितवनको सदस्य, सल्लाहकार वर्तमान अध्यक्ष, प्रगतिशील लेखक सङ्घ, नेपालका केन्द्रीय पार्षद र वर्तमान केन्द्रीय सदस्य, माडी साहित्य परिवारको अध्यक्ष, जखडी माई रा.प्रा.वि.को व्यवस्थापक समितिको सदस्य, चेतनावाचनालयको संयोजकको भूमिका निर्वाह गरिसकेका छन् ।

त्यस्तै कवि पेशाले शिक्षक भएकाले उहाँको शिक्षक व्यक्तित्व अभै प्रभावशाली देखिन्छ । २०२३ सालदेखि २०५५ सालसम्म शिक्षण पेशामा आवद्ध भएका पौडेलले विद्यालयको पठन पाठनमा कहिल्यै आलटाल नगरी आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गरेको देखिन्छ । सामाजिक कामका लागि आफूलाई समर्पित गर्ने पौडेल मूल रूपमा प्रगतिशील विचारधाराबाट प्रभावित भई प्रगतिशील कलमजीवीको रूपमा समाजमा स्थापित पौडेललाई जनता भड्काएको आरोपमा २०५८/०५९ मा करिब एक वर्ष चितवन जिल्ला कारागारमा नजरबन्दमा समेत राखेको देखिन्छ (भट्टराई, २०५९ : ४९) ।

३.९ निष्कर्ष

बहुमुखी प्रतिभाका धनी कवि पोषराज पौडेल बाह्य अवलोकनबाट मिलनसार, विनयशील र सहृदयी र स्पष्ट वक्ता र आकर्षक जीउडाल सहित उमेरले कपाल फुलेर सेताम्मे भएका देखिन्छन् । आधुनिक नेपाली साहित्यका विविधविधा उपविधामा कलम चलाएर आफ्नो साहित्यिक यात्रामा गतिशील पाइला लम्काउँदै आएका कवि पोषराज पौडेलका प्रकाशित कविता खण्डकाव्य तथा एकाङ्की निबन्धात्मक स्वरूपका लेख तथा टिप्पणीहरू देखि लिएर महाकाव्यसम्मको काव्य सिर्जनाले उनको व्यक्तित्व उजागर गरिरहेको छ । मूलतः उनी कवि हुन तर पछिल्लो कृत अतीतका पानाहरू पनि उनको बहुआयामिक व्यक्तित्वको साधनाको फल हो । उनको सबैभन्दा बढी कलम चल्ने कविता विधा हो । अन्य विधामा पनि उनले थुप्रै रचना गरिसकेका भए तापनि प्रशासनिक हस्तक्षेप र जतनको अभावले लोप हुन पुग्ये । पौडेलको साहित्यिक र साहित्येतर व्यक्तित्व दुवै प्रभावशाली र सफल देखिन्छ ।

वि.सं. २००१ सालम निम्न वर्गीय परिवारमा जन्मिएका पौडेल विविध समस्याका बाबजुद एस.एल.सि. सम्मको औपचारिक शिक्षा हासिल गरेर शिक्षण पेशामा आबद्ध भए पनि जीवनका उतार-चढाव सँगसँगै विभिन्न व्यक्तित्वको भूमिका निभाएका र हाल बहत्तरौं वसन्त पार गर्दा पनि उनी अझै साहित्यमा कलम चलाइरहेका छन् र सामाजिक सेवामा लागि रहेका छन् । पौडेल अहिले आफ्नो उत्तरार्द्ध जीवन पोखरामा आफ्नी धर्मपत्नीका साथ विताइरहेका छन् । उहाँको जीवनवृत्त साहित्यका पाठकका लागि प्रेरणामूलक रहेको छ । पौडेलको सामाजिक व्यक्तित्व, शिक्षक व्यक्तित्व, पारिवारिक व्यक्तित्व, साहित्यिक व्यक्तित्व र राजनैतिक व्यक्तित्व सफल देखिन्छ । पौडेलले हाल पुत्र, पति, पिता, हजुबुवाको भूमिका निर्वाह गरिरहनु भएको छ । पारिवारिक रूपमा असन्तुष्टि भए तापनि साहित्यिक सिर्जना रचना र समाज सेवाबाट सन्तुष्टि लिने स्वभाव अतीतका पानाको अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ । जीवनका उत्तरार्द्धमा पनि साहित्य सेवामा समर्पित पौडेलको योगदान नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा अतुलनीय रहेको छ ।

परिच्छेद : चार
अतीतका पानाहरू आत्मकथाको कृतिपरक
अध्ययन

परिच्छेद : चार

अतीतका पानाहरू आत्मकथाको कृतिपरक अध्ययन

४.१ लेखकीय पृष्ठभूमि

कवि पोषराज पौडेलद्वारा लिखित आत्मकथा **अतीतका पानाहरू** मा लेखकका जीवन कथाहरू, जीवन भोगाइहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । कवि पौडेलले २०६९ सालदेखि यस आत्मकथा लेखन आरम्भ गरेका हुन् (कवि पौडेलसँग) । उहाँको मनको चाहना आत्मकथा लेख्नु थियो । उहाँले आफ्नो अन्तरआत्माको आवाजलाई हत्या नगरी जीवन दिने निर्णय गरेर यस आत्मकथा तयार गरेको पाइन्छ । जीवनलाई फूल र काँडाको संगम मान्ने कवि पोषराजको इतिहासबाट पाठ सिकेर देश, समाज र परिवारभिन्न रहेका अन्याय, अत्याचार, विकृति, विसङ्गति हटाएर न्यायपूर्ण सुन्दर समाजको निर्माण गर्नु यस आत्मकथा लेख्नुको अभीष्ट रहेको पाइन्छ (अतीतका पानाहरू, आफ्नै कुरा) ।

यस आत्मकथामा लेखक मात्र एक प्रतिनिधी पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएका र लेखकको जीवन भोगाइका कथा तथा भाँक्रीले त्यस बेलाका समाज र समाजमा स्थापित मूल्य मान्यता र विसङ्गतिलाई हामी माझ प्रस्तुत गरिदिएको छ । नितान्त व्यक्तिगत रूपमा नहेरी पाठक वर्गले समाजको एक प्रतिनिधी पात्रका रूपमा बुझिदिनु हुन अनुरोध तथा अभिलाषा व्यक्त गरिएको छ ।

वास्तवमा पोषराज पौडेलले भोगेको जीवन भोगाइ कुनै न कुनै रूपमा त्यसबेलाका मानिसको भोगाइ रहेको छ । उहाँको जीवनका कथा तत्कालीन समाजको ऐना भएको पाइन्छ । यस आत्मकथा लेख्दा सहयोग गर्नु हुने सबैमा धन्यवाद दिँदै आत्मकथा पढेर समाजमा सकारात्मक सन्देश फैलियोस् र पाठक तथा शुभेच्छुकबाट सकारात्मक सुभावाको अपेक्षा पनि गरिएको छ (अतीतका पानाहरू, आफ्नै कुराबाट) ।

४.२ प्रकाशक

जनस्तरबाट २०४९ मा स्थापना भएको गण्डकी साहित्य सङ्गम, पोखराले प्रगतिवादी साहित्यको उत्थान र विकासमा सब्दो योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ । यसले प्रगतिवादी साहित्यको क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउँदै आएका सर्जकहरूलाई प्रेरणा र सम्मान गर्न “गोकूल वाङ्मय पुरस्कार” र “गण्डकी वाङ्मय पुरस्कार” नामका दुईवटा पुरस्कारको स्थापना गरी हरेक वर्ष पालैपालो उक्त पुरस्कारहरू प्रदान गर्दै आइरहेको छ । यसका अलवा प्रगतिवादी, प्रगतिशील पुस्तकहरूको प्रकाशन, पुस्तक परिचर्चा, साहित्य, संस्कृति, दर्शन र समसामयिक विषयहरूमा अन्तरक्रिया र गोष्ठी सञ्चालन मुखपत्रका रूपमा “गण्डकी सङ्गम” को प्रकाशन, विशिष्ट, प्रगतिशील साहित्यकारहरूका स्मृति दिवस मनाउने जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी आफ्ना गतिविधिलाई अधि बढाइरहेको छ । स्रोत-साधनको अभावका बीच पनि यसका शुभेच्छुकहरूको माया र सहयोगले मोफसलमै रहेर पनि सङ्गम आफ्नो पृथक् र विशिष्ट पहिचानका साथ क्रियाशील रहि आएको छ । ‘यथार्थवादी नेपाली समालोचना’ जस्ता यस क्षेत्रका प्रतिनिधि समालोचनको प्रकाशन गरेको सङ्गमले हेमराज पहारीको **उत्तरी गोलार्द्धको एक फन्को**, परशुराम कोइरालाको **रक्तज्वाला** अनि कृष्ण राज अधिकारीको **महाकाव्य सिद्धान्त र देवकोटाका महाकाव्य** तथा साहित्यिक अवलोकन प्रकाशित गरिसकेको पाइएको छ । यसैक्रममा ‘गण्डकी वाङ्मय पुरस्कार’बाट पुरस्कृत भइसक्नु भएका कवि पोषराज पौडेलको आत्मकथा ‘अतीतका पानाहरू’ २०७२ सालमा गण्डकी साहित्य संगम पोखराले प्रकाशन गरिसकेको पाइएको छ (अतीतका पानाहरू, प्रकाशकीय) ।

४.३ प्रकाशन

यस कृति **अतीतका पानाहरू** गण्डकी साहित्य सङ्गम पोखराले प्रकाशनमा ल्याएको हो । यसको प्रकाशन वर्ष २०७२ पाइएको छ । यसको पहिलो संस्करण मात्र बजारमा उपलब्ध छ । यसको मूल्य दुई सय पचास रूपैया तोकिएको छ भने सर्वाधिकार लेखकमा सुरक्षित रहेको पाइन्छ । यस पुस्तकको प्रकाशनकार्य कम्प्युटरमा मीना थापामगर र रोशनी

गुरुङ्गले काम गरेको पाइन्छ भने यसलाई छान्ने काम जय बजरङ्ग अफसेट प्रेस, मालेपाटन पोखरामा भएको पाइन्छ (अतीतका पानाहरू कभर पृष्ठबाट) ।

४.४ भूमिका

यस कृतिमा विद्वान् तथा साहित्यकारहरूको भूमिका लेखन पाइएको छैन । यस आत्मकथाले लेखकका निजी जीवन भोगाइलाई मात्र नभएर नेपाली इतिहासको एउटा कालखण्डको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक परिवेशका साथै निम्न, निम्न मध्यम वर्गीय नेपाली ग्रामीण जीवनको अवस्था र त्यसको मनोविज्ञानलाई समेत उजागर गरेकाले यो कृति रोचक र ज्ञानबद्धक भएको विश्वास प्रकाशकीयमा उल्लेख गरिएको छ । साथै लेखकले यस पुस्तकमा समाजमा रहेका हरेक चरित्र उजागर भएका छन् । लेखकले यस पुस्तकमा व्यक्ति विशेषलाई होइन, व्यक्तिको प्रवृत्ति विशेषलाई सङ्केत गरेका छन् । यस पुस्तक लेखनको मुख्य अभीष्ट देश समाज र परिवारभित्र रहेका अन्याय, अत्याचार, विकृति, विसङ्गति हटाएर न्यायपूर्ण सुन्दर समाजको निर्माण गर्नु हो भन्ने सन्देश लेखकमा 'आफ्नै कुरा' भन्ने लेखमा पाइन्छ ।

४.५ समर्पण

लेखकले यस पुस्तक आफ्नी माता स्व. धनसरा पौडेल र पिता डिल्लीराम पौडेल साथै ससुरा जन्क पराजुली र सासु नन्दकला पराजुलीमा समर्पण गरेका छन् । समर्पण शीर्षकको पृष्ठ माता पिताका साथै सासु ससुराको तस्वीर समावेश गरिएको छ । जन्मदिने बाबु र आमाको त्याग र सद्भावका केही ऋण चुकाउन कृति समर्पण गरेको पाइन्छ । माता पिताका साथै सासू ससुराको नाम र जन्ममिति पनि उल्लेख गरिएको छ । एक हरफ कविताको पंक्ति जुन यसप्रकार रहेको छ:

जन्माई प्रेमको धारा वर्षाएर निरन्तर

शिक्षा आर्जनका निमित्त पठायौ ज्ञान मन्दिर

त्याग, सद्भावको केही ऋण भार चुकाउन

मातापिता दुवैमा यो आत्म कथ्य समर्पण । (भूमिका खण्ड)

४.६ प्रस्तावना

यस आत्मकथाले हाम्रो परिवार र समाजको कुसंस्कार हटाएर सुकर्मको द्वीप बाल्न सकोस भन्ने भावनाका साथ प्रस्तावना प्रस्तुत गरिएको छ । एक हरफ कविताको पंक्ति जुन यस प्रकार रहेको छ:

म आत्मकथा लेख्दैछु भोगाइ जुन भोगियो
यो यथार्थ र होस सत्य मनको चाहना छ यो
मेरो उद्देश्य हो हाम्रो परिवार, समाजको
कुसंस्कार हटाएर बालौं दीप सुकर्मको । (पृ. १)

४.७ आवरण पृष्ठ

यस आत्मकथाको आवरण अगाडि पट्टि कालो रङ्को कडा कागजमा प्लाष्टिक लेमिनेशन गरिएको छ । जसमा लगभग ५० साइजको राता अक्षरमा 'अतीतका पानाहरू' लेखिएको छ । त्यसको ठीक तल सेतो अक्षरमा लेखकको नाम राखिएको छ । यही पृष्ठमा कविको तस्वीर रहेको छ । सेतो कमिज, सेतो दाही कपालमा ठूलो निधार आकर्षक अनुहार भएका लेखकको आधा आकाशको फोटो राखिएको छ । पछाडि पट्टिको आवरण पृष्ठमा ढाकाटेपी, चस्मा, लगाएका लेखकको तस्वीरका साथै लेखकको ठेगाना जन्ममिति, प्रकाशित कृतिहरू साथै साहित्यिक सम्मान तथा पुरस्कारहरूको सूची प्रस्तुत गरिएको छ । हल्का रातो रङ्को आवरण पेजमा सेता अक्षरमा प्रकाशित कृतिहरू र सम्मान र पुरस्कारको नाम लेखिएको छ । लेखकको नाम, प्रकाशित कृति, साहित्यिक सम्मान तथा पुरस्कार पहुँलो अक्षरमा लेखिएको छ । लेखकको संलग्नता र संस्थापक पक्ष पनि आवरण पृष्ठको पछाडि पट्टिको पृष्ठमा उल्लेखित गरिएको छ ।

आवरण पृष्ठको भित्रपट्टि प्रगतिशील लेखक संघका पदाधिकारीहरूको साथमा (२०५९), साहित्य संगम चितवनद्वारा प्राध्यापक आनन्द देव भट्टलाई सम्मान गर्दै (२०५८),

गण्डकी वाङ्मय पुरस्कार २०७१ बाट सम्मानित, प्रलेस प्रतिज्ञा पुरस्कार-२०७२ बाट सम्मानित हुँदै गरिएका रङ्गीन तस्वीरहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८ अन्त्य पृष्ठ

यस पृष्ठमा लेखकले मृत्युपछि गरिने काज क्रियामा सुधार ल्याउनु पर्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ । मृत्यु पछिको काज किरिया पहिला तेह्र वर्षबाट १३ दिनमा घटाए जस्तै १३ दिनबाट पनि सात दिनमा घटाउनु पर्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ । यस पृष्ठमा लेखकले आफ्ना अन्तिम इच्छाहरू व्यक्त गरेका छन् जुन निम्नलिखित छन् :

- लेखकको चिता सेती नदीको तटमा जलाइयोस् जहाँ लेखकका बाजे, बराजुका चिता जलेका थिए ।
- लेखकको दागवत्ती उहाँकी कान्छी छोरी शोभा पौडेलले दिउन् ।
- लेखकको शवयात्राम घार्मीका दाजुभाइहरू, पोखराका आफन्तहरू, पोखरा, गोरखा, चितवन र काठमाडौंका साहित्यिक मित्रहरू एवं राजनीतिक पार्टीका मित्रहरूलाई सम्भव भएसम्म खबर गरियोस् ।
- लेखकको काज किरिया परिमार्जन सहित गरियोस्, रुढिवादीलाई प्रश्रय नदिइयोस् ।
- तेह्र दिनलाई घटाएर सात दिन गरियोस् । लेखकको फोटोमा अबिर फूल राखेर धूप बालियोस् । अन्य दान केही नगरियास् ।
- लेखकको मृत्युपछि उहाँकी श्रीमतीले सिउँदोमा सिन्दुर भर्नु बाहेक अरू कुराको त्याग नगरुन् ।
- लेखकको स्मृतिमा उहाँकी जीवन संगिनीले निधारमा रातो टिका बाँचुन्जेल लगाउन । लेखकको मृत्य पछि भएमा त्यसै गर्नु हुनेछ ।
- काजकिरिया समापनको दिन सामान्य जलपान गरियोस् ।
- लेखकको स्मृतिमा गण्डकी साहित्य सङ्गम पोखराको मातहतमा रहने गरी आफ्नो हैसियत अनुसार एउटा अक्षय कोष स्थापना गरियोस्, जसबाट वर्षको एक पटक पोखराका प्रगतिशील, प्रगतिवादी साहित्यकारहरूलाई पुरस्कृत गरियोस् । लेखक पछि मरेमा श्रीमतीको नाममा यसै गर्नुहुनेछ ।

- लेखकको देहावसान भएको दिन पारी वर्षको एक पटक लेखकको फोटोमा अवीर, फूल राखी धूप बालेर लेखकको सहित सम्पूर्ण पितृहरूको स्मरण गरियो । लेखक पछि मरेमा श्रीमती (यशोदा) को नाममा त्यसै गर्नुहुनेछ ।
- उहाँका अन्तिम इच्छाहरू पूरा गर्नेसन्दर्भमा कुनै सज्जनहरूबाट बाधा व्यवधान नपुगोस् भनी विनम्र अनुरोध गरिएको छ ।

यसरी दस वटा अन्तिम इच्छाहरू अन्तिम पृष्ठ एक सय सतासीमा व्यक्त भएका छन् । जीवनको बहत्तरौं वसन्त पार गरिसकेका पोषराजपौडेलको जीवनमा धेरै उतारचढाव आए, धेरै दुःख पीडा खप्नु पयो । जीवनको उत्तरार्द्धमा पोखरामा बसोबास गर्दै आउनु भएका पौडेलको भविष्य के कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा आउँदा दिनमा थाहा हुनेछ थाहा छैन ।

४.९ अतीतका पानाहरूको अन्तरबाह्य संरचना

अतीतका पानाहरू आत्मकथाकार पोषराज पौडेलद्वारा लिखित एवं गण्डकी साहित्य संगमको उर्वर भूमि कास्की पोखराद्वारा प्रकाशित एक सय छयासी पृष्ठ र चार भागे बाह्य संरचनामा संरचित पुस्तक हो । बाह्यरूपमा प्रकाशकीय, आफ्नै कुरा (भूमिका) समेतका बाह्य पृष्ठ छन् । समष्टिमा यो पुस्तकको बाह्य संरचना एक सय अठानबन्ने पृष्ठमा निर्मित छ ।

यसको आन्तरिक संरचना मूलतः पाँच भागको छ । भाग भागमा भिन्न शीर्षक छन् । ती शीर्षकभित्र अनेकौं पात्र आउँछन् । घटना घट्छन् । परिवेशको प्रस्तुति त्यत्तिकै रोचक छ । आत्मकथाकारका जीवनवृत्तमा जेलिन आएका अनेकौं पात्र, घटना वृत्त, जीवन संघर्ष, अनेक पात्रसँगको सामिप्यताले यसको आन्तरिक संरचना निर्मित छ जसबारे विभिन्न शीर्षकमा समीक्षात्मक र शोधपरक टिप्पणी गरिएको छः

भाग १ को अन्तरबाह्य संरचना

क) शीर्षक

यस आत्मकथा लेखकले ५ भागमा लेख्नु भएको छ । विभिन्न शीर्षकमा जीवनका कथाहरू समेटिएका छन् ।

भाग १ मा सत्र शीर्षक रहेका छन् ती शीर्षकहरू निम्न रहेका छन्:

१. के यो आत्मकथा हुन सक्ला ?
२. मेरो जन्म
३. वंशावली
४. मामाघरमा
५. मायाको छोराको निधन र सुरेन्द्रको जन्म
६. पूजार्नी र मामा हजुरबा
७. आफ्नै घरमा
८. केही रमाइला र विष्मयकारी घटना
९. पढाइतिर
१०. कष्टपूर्ण जीवनका अनुभूतिहरू
११. हाम्रो संस्कार र मेरो ब्रतबन्ध
१२. आमाको बिमार र धामी भाँक्री
१३. गाउँमा चाडपर्व
१४. स्वाड पार्दा बिरामी परें
१५. सामन्तको हेपाइ र मिचाइ
१६. पिटेपनि आफै जाति
१७. आमालाई बचाउँदाको सुखद क्षण

यिनै शीर्षकहरूसँग मिल्दा प्रसङ्गहरूले आत्मकथा अगाडि बढेको पाइन्छ । प्रसङ्ग अनुसारका शीर्षक अति नै उपयुक्त पाइन्छन् । यी शीर्षकका प्रसङ्गले कथामा रोचकता र कौतुहलता थपेको पाइन्छ । यस भागका शीर्षकले नै कथावस्तुलाई सङ्केत गरेको पाइन्छ । तत्कालिन समाजको चित्रण यी शीर्षकका प्रसङ्गहरूमा छर्लङ्ग देख्न सकिन्छ । यसैले शीर्षक र कथावस्तु वा प्रसङ्ग मिल्दाजुल्दा रहेको पाइन्छ ।

ख) कथावस्तु

साहित्यका सबै विधाका कथा वस्तु हुन्छन् । कथावस्तु सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण रहन्छ । आत्मकथामा कथाका जस्तै लेखकका जीवनका कथाहरू प्रस्तुत भएका हुन्छन् । कथा वस्तुले पाठकलाई उत्सुकता प्रदान गर्दै अधि बढाएको हुन्छ । कथानक वा कथावस्तुमा विविध प्रयोग र नयाँ नयाँ शैलीको प्रयोग पाइन्छन् । कथावस्तुको परिवेशले निर्माण गर्दछ । कथाले लेखकको अमूर्त धारणालाई मूर्त रूप दिने प्रयास गर्छ (अधिकारी र भट्टराई, २०६५ : ६७) ।

कथावस्तु कथाको मूल विषयवस्तु, कथाको सारतत्त्व, कथानक भनी परिभाषित गरिएको छ ।

यस भागमा आत्मकथाकारले आफू कुनै महान् दार्शनिक, विद्वान्, महान् राजा महाराजा राजनेता नभए तापनि यस आत्मकथाले सर्वहारा निम्न मध्यम वर्गका जनताको प्रतिनिधि इतिहास बन्न सक्ने विश्वासका साथ आत्मकथाको लेखन शुभारम्भ गरेको पाइन्छ । कवि/आत्मकथाकार पोषराज पौडेलको जन्म वि.सं. २००१ साल भाद्र २८ गतेका दिन कास्की पोखराको घार्मी भन्ने गाउँमा बाबा डिल्लीराम पौडेल र माता धनसरा पौडेलको जेष्ठ सन्तानका रूपमा भएको पाइन्छ ।

हजुरबुवा लोकनाथ पौडेल पण्डित भएकाले सबैतिर उनको मान सम्मान थियो । हजुरबुवाको पालामा घरको आर्थिक अवस्था पनि निकै राम्रो भएको पाइन्छ । लेखकका बुवाको विवाहमा हजुरबुवा यजमानी गर्न गएकाले जन्ती जान ढिलो भएर खाना खान नपाएको रोचक प्रसङ्गले हजुरबुवा लोकनाथ पौडेलको व्यस्ततालाई बुझ्न सकिन्छ ।

पौडेल वंशावली अनुसार पौडेलहरूका प्रथम पुर्खा उदै भट्ट थिए । जो भारतको पौडी क्षेत्रमा बस्थे । यसभन्दा अगाडि जाँदा विक्रमको आठौँ शताब्दीमा कान्यकुब्जीय आत्रेय गोत्रीय एवम् ब्राह्मण रंगनाभ गढवाल क्षेत्र छोडेर कुमाउ आएका थिए । उनैका वंशज ११ औँ पुस्ताका उदै भट्ट पौडी क्षेत्रमा आइ वस्न थालेकाले पौडेल कहलिएको र तिनै पौडेलहरू नेपालको जुम्लामा आई बसेका र पछि तिनीहरू नेपालका विभिन्न ठाउँ जस्तै सल्यान, पुरन्चौर, पाउँदूर, हेम्जा, घार्मी तिर वंश विस्तार भएको पाइन्छ ।

पोषराज पौडेलको वंशावली पनि वृक्षचित्रमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । पौडेलका हजुरबुवाको मृत्युपछि मुद्दामामिला र भैभगडामा धनसम्पत्ति सकियो र पौडेलको परिवारमा अभावको कालो बादल मडारिन थालेको पाइन्छ । जसले गर्दा पौडेलका पिताले परिवारको दुई छाक टार्न पनि धौ-धौ पऱ्यो । यस्तो अवस्थामा कथाकारकी आमाले कथाकारलाई मामाघरमा लगेर छाडेकी थिइन त्यति बेला पौडेल चार-पाँच वर्षका थिए । मामाघरमा पौडेलको हेरविचार पूजार्नी हजुरआमा र मामा माइजूबाट भयो । मामाघरका हजुरबुवा पण्डित हुनुहुन्थ्यो । घरको आर्थिक अवस्था राम्रो थियो । पूजार्नि बाल विधुवा भएकाले दिदीको मृत्युपछि दिदीका सन्तानको पालन र हेरविचार गरेको पाइन्छ । पूजार्नीको ममतामयी व्यवहारमा कसैले आमाको कमी महशूस गरेनन् । कवि पोषराज पौडेलका मामा र आमको ममतामयी आमाका रूपमा पूजार्नीलाई पाइन्छ ।

यिनै लक्षणकी दीप पूजार्नीको संरक्षण र मायामा पौडेल मामा घरमा बसेको पाइन्छ । मामा घरमा मामाले पनि असाध्यै माया गरेको देखिन्छ । मामाबाट नै पौडेलको अक्षरारम्भ भएको देखिन्छ ।

मामा घरमा छँदा पौडेलकै आँखा अगाडि मामाको छोराको आफ्नै घरको गोरुले किचेर मृत्यु भएको प्रसङ्ग पाइन्छ । यसबाट दुर्भाग्य बाजा बजाएर आउँदैन भन्ने उखान चरितार्थ भएको पाइन्छ । यस घटनाले आहत भएको मन मामाको दोस्रो पुत्रलाभले मलम लगाएको पाइन्छ ।

घरका कामकाजदेखि इष्टमित्र घर परिवारका सबैप्रति सद्भाव राख्ने पूजार्नीको आफ्ना भिनाजुप्रति असिम श्रद्धा देखिन्छ । यस्ती लक्षणकी दीप एकाएक विरामी भएर औषधीमूलो नलाग्ने भएर अत्ताइन् । पौडेलकी आमाको आँशु चुहाउने उनै मात्र देखिन्छन् । पौडेलकामामा घरमा आउन नसकेर एक महिनासम्म गाउँमै बसे । मामाहजुरबुवा पूजार्नीको मृत्युले कमजोर हुँदै विरामी भए । यस प्रसङ्गले ममतामयी आमको मृत्युले घरमा छाउने नैराश्यतालाई देखाएको छ ।

जब पूजार्नीको मृत्युले पौडेललाई मामाघर निरस लाग्न थाल्यो । आफ्नै घर घार्मीतिर बस्न लागे । घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले बाल्यकाल दुःखद रहेको देखिन्छ । घरको कामकाज, भाइबैनीको स्याहार सुसार जस्ता कामको बोभ्र पौडेलकै थाप्लोमा पऱ्यो । पौष्टिक आहारको आहारको कमी घरको काम काजको बोभ्रले गर्दा दुब्लो

पातलो थिए । घरमा आमा र बुवाको भ्रै-भ्रगडाले घर अस्तव्यस्त देखिन्छ । घरको आर्थिक अवस्था दयनीय र बुवाआमाको अनमेलले पौडेललाई विद्यालय जाने बेलामा गाइभैसी चराउने घरको कामकाज गर्नुपर्थ्यो । यस्तो परिस्थितिमा पौडेलका पिता बनारस कमाउन जानु पर्थ्यो । घरमा पेटभरि भात खान नपुग्ने स्थितिमा पढाईतिर त कुनै सोच देखिएन । अत्यन्त दयनीय अवस्थामा बाल्यावस्था रह्यो । बुवा र आमाको भ्रगडा र कुटपिटले गर्दा कति दिन चूलोमा आगो नै नबलेको अवस्था देखियो । प्रेम र शान्ति भनेको पौडेलको परिवारमा देखिएन । यस्तै अवस्थामा पनि मानिसका दिन जेनतेन चल्दा रहेछन् भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । जीवनका उकाली ओरालीमा जस्तो सुकै स्थितिमा पनि मानिस विवश भएर जीवन धानी रहेको हुन्छ । यो आमसर्वहारा वर्गका हरेक घरमा घट्ने समसामयिक घटनाहरूसँग मिल्ने कुरा हुन् । बत्ती बाल्ने मट्टिटेल्कोसम्म सुविधा नपाउने स्थितिमा पढ्नु लेख्नु मीठो लाउन र खान पाउनु आकाशको फल बराबर नै हुन्छ भन्ने पाउन सकिन्छ ।

जीवनको रथ दुःख र सुखसँग जेन तेन त चलेको नै हुन्छ । जीवन जिउने क्रममा जीवन का केही क्षण अविष्मरणीय र आश्चर्य लाग्दा जुनसुकै व्यक्तिको जीवनमा आउँछन् । त्यस्तै विष्मयकारी घटनाहरूमा पौडेल हजुरआमासँग तारकाङ्क हजुरआमाको माइती जाँदा हजुरआमाले दिएको पाँचआनीको रोटी आठवटा किनेर हातभरी उनी खाँदै हिँडेको क्षण र बौलाही साइली आँओइले घर कोही नभएको मौका पारी आमाका कपडा लगाएर घरभित्र मकै भुटेको देखेर डरले सातोपुल्लो गएको क्षण र भैरव जात्रा हेर्न जाँदा पौडेल र इन्द्रप्रसादले काक्रो चोरेर खाएको र धेरै भएको काक्रो भीरबाट फाल्दा जसको घरको काँक्रो हो उसैको डोकोमा पर्न जानु र उसका गाली खानु परेका जस्ता घटनाहरूले बाल्यकाल का बालसुलभ व्यवहारहरूको स्मरण गराउने हुँदा यस्ता क्षण अविष्मरणीय क्षणका रूपमा पौडेलले लिएका छन् ।

घरमा बुवा आमाको बेमलका साथै घरको अर्थिक अवस्था अत्यन्तै दयनीय भएकाले पौडेलको पढाई त कुहिराको काग जस्तै देखियो । गाउँघरमा सहज रूपमा पढ्नका लागि पाठबाला पनि थिएनन् । धनीका छोरा पढ्नका लागि बनारस तिर जान्थे, भर्खरै जनताका छोराछोरीका लागि विद्यालय मुख्य शहरबजारमा खुलेका बेला गाउँघरका सर्वहाराका छोराछोरी पढ्न पाउनु सहज कुरो थिएन । यस्तै अवस्थामा आठ/नौ सालतिर जुम्लेटी भन्ने

ठाउँको बरको रुख मुनि चौतारामा पोखराको गुले पढाउँछन् भन्ने थाहा पाएर थर्कटी लिएर पढ्न गएको देखिन्छ । पढ्ने विषय दुर्गा, चण्डी र सामान्य हिसाब हुन्थ्यो । यस्तो क्रम पेद केही दिन चल्ने र बन्द हुने देखियो । यसपछि बालने गुरुसँग मैदान घर धन्सारमा उही चण्डी, दुर्गाकवच कण्ठस्थ पार्ने पढाई केही समय चल्यो । बालने गुरु गजडी भएको र विद्यार्थीलाई नै गाजा बनाउन र सल्काउन लगाउन सिकाउने प्रसङ्गले त्यति बेलाको शिक्षाको अवस्था आकलन गर्न सकिन्छ । ब्रतबन्ध नगरेकालाई वेद र रुद्री पढ्ने अधिकार थिएन । पढाइमा कुनै स्वर थिएन । पौडेलले गाउँकै देवीप्रसाद र पिताम्बर पौडेलसँग बाँसको सुप्लामा मुसुरे कटुसको बोक्रा पकाएर मसी बनाई लेख्न सिकेको देखिन्छ । यती बेला बहर बजारमा अंग्रेजी पढाइ हुने विद्यालयहरू कताकती खुलेका थिए र गाउँघरमा गाइखाने विद्या पढ्नु हुँदैन भन्ने चलन रहेको पाइन्छ । छोरीलाई त विद्यालय नै पठाउने चलन नै नभएको देखिन्छ । बालअधिकारका कुरा त कसैलाई थाहा नभएको समाजको चित्रण स्पष्ट त बुझ्न सकिन्छ । पढ्नु भन्दा छोरा छोरीलाई गाईबाखा चराउने, भाइबैनी स्याहार गर्ने र घरको कामकाज गर्ने मुख्य काम बालबालिकाको हुने देखिन्छ ।

दुःखद बाल्यकालमा घरका कामकाज र वस्तुभाउमा काम गर्दा परेका कठिनाईका अनुभूतिहरूले आत्मकथाका कथालाई रोचक बनाएको छ । पौडेल सात वर्ष हुँदा आगो सल्काउन नसकेर च्याल सिंगान हुनुपरेको क्षण र आमाले आगो सल्काउन सिकाएको तरिका र भातमा पानी अड्कलन नजान्दा भात बिग्रीएर खानु परेका गाली र आमाबाटै पानी अड्कलन माफी औँलाको दोस्रो चक्रको निशाना राख्न सिकाउनु, दश सालतिर आमा वनारस गएको बेला भाइबैनीको हेरचाह र गाइवस्तु घरको कामकाज एकलै गर्दाका क्षणहरू र साना भाइहरूले गाल्तीगर्दा पौडेलले दिएका सजायहरूका अनुभूतिहरू कष्टपूर्ण जीवनका क्षणहरूमा परेको पाइन्छ ।

पौडेल बाह्र वर्षको हुँदा २०१२ साल ब्रतबन्ध गरेको देखिन्छ । ब्रतबन्ध गरेपछि दैनिक नुहाउनु पर्ने, सानो जातसँग छोइएर थुक निल्न नहुने, जनै चुडिए बोलन नहुने जस्ता संस्कारका कुराहरू पाइएको छ । साथै ब्रतबन्ध पछि पूजापाठ, धर्म र इश्वरप्रतिको विश्वासका बारेमा दिइएका शिक्षाले त्यस बेलाको हाम्रो समाजको संस्कारलाई उजागर गरेको छ ।

समस्या समस्या मै चलीरहेको पौडेलको परिवारमा आमाको विचारले भनै समस्या थपेको देखिन्छ । त्यसबेलाको समयमा बिरामी भएपछि धामी र भाँक्रीकहाँ लैजाने र धामी भाँक्रीले बोक्सी, मरेडाइनी लागेछ भनेर बोको, भालेको भोग दिने प्रचलनले वेथा जति हामीलाई पैसा धामीलाई भन्ने उखान चरितार्थ भएको पाइन्छ । धामी भाँक्रीले बिरामीलाई राता खुर्सानी भुङ्ग्रामा हालेर नाकबाट धुँवा दिने कोदोको पीठोको राँको शरिरमा फाल्ने, तातो पानीर शरिर डाम्ने जस्ता क्रियाकलाप गर्ने गर्दथे जसले अन्धविश्वास हाम्रो समाजलाई कतिसम्म जकडेको रहेछ भन्ने कुराको चित्रण गरेको पाइन्छ । सबै गाउँका जनता विमारका समस्या समाधान गर्ने धामी भाँक्री नै हुन्थे । बिरामीलाई बोक्सेरो सिक्न थालेको भन्ने जस्ता कुराहरूले महिला माथिको अत्याचारलाई देखाउँछ । गाउँका निम्नमध्यम वर्गीय परिवारका सबैको समस्या यस्तै हुन्थे । गरिबी, अशिक्षा र रोगले ग्रसित जीवन जीउन कतिसम्म कठिन हुन्छ भन्ने कुरा यस आत्मकथामा भएको कथावस्तुको महसूस गराएको छ ।

दुई छाक धान्न कठिन हुने परिवारमा हाम्रा चाडपर्वहरूले भनै समस्या पार्ने अर्को वास्तविकता हो । चाडपर्वमा मीठो खाने र राम्रो लगाउने चाहना र बाध्यता दुवै हुने ।

दशैं आयो तिहार आयो धनी घर मासु

गरिबका नजरमा मोती जस्ता आँसु । (पृ. २३)

यही कविताको पंक्तिले गरिबीका कारण गरीब जनचाहरू चाडबाडमा पनि खुसी हुन सक्दैनन् भन्ने सत्यता देखाएको छ । महिनै पिच्छेका चाडपर्वहरू जस्तै: नयाँ साल, साउने संक्रान्ति, तीज, दशैं, तिहार, माघे सङ्क्रान्ति, चैते दशैं, पुस पन्त्र, ल्होसार जस्ता चाडपर्वले गरिबका छोराछोरीको मन कुडाएर मात्र जाने गरेको पाइन्छ ।

यस्तै चाडबाडका बेला गाउँघरमा पिड् हाल्ने प्रचलन पनि पाइन्छ । यस्तै पीड् खेल्ने बेलामा चौराली पिड्बाट खसेर पीडको मादलमा ठोकिएर गर्धनमा ठूलो आघात पर्न ग यो । यस प्रसङ्गले चाडबाडमा पिड् खेल्दा यस्ता कयौँ घटना घट्न सक्ने सन्दर्भलाई देखाएको छ ।

सानैदेखि घरको र गाइवस्तुको काम काजमा खटिनुपर्दा कहिले काहीं काममा अल्छी लागे केटाकेटीले बिरामीको बहाना गर्छन् । यस्तै एक पटक पौडेल आमासँग पुर्नबारी कोदो

टिप्पण जाँदा बिरामी भएको बहाना गरे । आमाले आत्तिदै धामी भाँकी कहाँ लागिन धामीले बनस्कन्नी लागेको भनेर धूप अक्षताले मन्साय/बहाना गरेका पौडेल बेलुकादेखि साँच्चै बिरामी परे । यसबाट भुटो बोल्दा पश्चतापमा परिन्छ, भन्ने पाठ सिक्न सकिन्छ ।

समाजमा धनीले गरिबलाई हेप्ने चलन त परम्परादेखि आजसम्म यथावत् नै देखिन्छ । गाउँका मै हुँ भन्ने ठला ठालूले आफू र आफ्नाको मात्र स्वार्थ हेर्नाले गरिब निमुखाको पक्षमा न्याय हुन सक्दैनथे । त्यस्तै पौडेलको गाउँका ठूला बडाले गाइवस्तु चराउने पानीघाट छेक्ने । गाइवस्तुले नखाएको खेतीको अर्मल लिने, अर्मल तिर्न नसके नाक कानका गहना खोस्ने, गाग्री ताउला लैजाने गर्दथे । यस प्रकारको सामन्तको हेपाइ र मिचाई देखेर पौडेलको परिवार हजुरबुबाको पालादेखि नै सामन्तीहरूको हेपाइमा परिरहेको थियो । यस्ता घटना गाउँका निमुखा धेरै जनतामाथि आज पनि हुँदै आइरहेको पाइन्छ । यस्ता विसङ्गतिलाई गाउँबाट हटाउनु पर्दछ । सबै जनताको हक सुनिश्चित हुनुपर्दछ भन्ने धारणा लेखको पाइन्छ । पिटे पनि आफ्नै जाति भन्ने शीर्षकमा ममतामयी आमाले दिने सुख संसारमा अरू कसैले दिँदैनन् र आमा जति नजिकको अरू कोही पनि हुँदैन । “जननी जन्म भूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी” यस उक्ति वास्तवमा अति नै सार्थक देखिन्छ ।

पौडेलका आमा बुबाको अनमेलका कारण बाबुआमा बीच भगडा भयो कि आमाले बाबुको रीस बालबच्चा माथि पोख्ने गर्दथिन् । कहिले काहीं त बाबुको पिटाइ खप्न नसकेर घरै छोडेर हिँड्थिन् । यस्तो समयमा पौडेलले खामाको खोजी गर्दथे र जति सक्दो आमा चाडै घर आउनु भनी कामना गर्दथे । केही दिनपछि आमा साँच्चै घर आउँदथिन् । पौडेलले आफ्नो आत्मकथामा जुन घरमा लोग्ने स्वास्नी मिल्दैनन् त्यो घर मसान समान हो र जुन दम्पति मिलेर बस्छन् त्यो घर स्वर्ग सरी हुन्छ भन्ने सन्देश आफ्ना जीवनबाट प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । आफ्ना सन्तानका लागि आमा करुणाकी मूर्ति, दयाकी खानी, वात्सल्यताकी धरोहर, ज्ञानकी भण्डार र प्रेमकी देवी जस्ता हुन्छन् भन्ने आभास गराएको पाइन्छ ।

दिन रातको पारिवारिक कलहबाट जो सुकै मान्छे पनि आहत हुन सक्छ । जिन्दगीदेखि निराश हुन थाल्छ र नैराश्यतामा आफ्नो जीवनको हत्या गर्ने आत्महत्या जस्तो

अपराध पनि गर्न पुग्दछ भन्ने मार्मिक सत्य पौडेलको आमा बुवाको पिटाइ सहन नसकी सबै सुतेका बेला अगामा पासो लगाएर भुण्डिएको कथा अथवा सन्दर्भबाट प्रष्ट हुन्छ ।

पौडेलले केही आवाज सुनेको भरमा आमाको खोजी गर्दा भुण्डिएर मर्न लागेकी आमालाई बचाउन सकेकोमा खुशी व्यक्त गरेका छन् । वास्तवमा मानव जीवन बचाउन पाउनु आफैमा वर्ग लाग्ने कुरा हो । त्यसमा पनि जन्मदिने आमा बचाउँदाको खुशीको त कुनै सिमा नै रहँदैन कसैमा पनि । पौडेलले आमाको सम्झनामा शोककाव्यमा पनि यस सन्दर्भलाई व्यक्त गरेको देखिन्छ । जीवन दुःख सुखको संगम हो । जस्तो सुकै परिस्थितिमा पनि आशावादी भएर जिउनु पर्छ । मानिसले आफै मर्छु र जिउँछु भनेर कहाँ पाइन्छ र यस कारण आफ्नै हत्या गर्ने प्रयास भूलेर पनि गर्नु हुँदैन भन्ने सन्देश पनि पाउन सकिन्छ ।

ग) पात्र

यस आत्मकथाका प्रमुख पात्र त आत्मकथाकार नै हुन् । उनकै जीवनको भोगाइलाई प्रस्तुत गर्दा निम्न पात्रहरूको चरित्रको चित्रण हुन आएका छन् - हजुरआमा, इन्द्रप्रसाद पौडेल, हजुरबुवा, बलभद्रे बूढा, आमा, रूपलाल, बाबा, भाँक्री, पुजार्नी आँओइ, बालने गुरु, मामाहजुरबुवा, पंचे कामी, मामा, शोभाकर, माइजू, श्रीकृष्ण मुखिया, सुरेन्द्र, टिके सार्की, रेवती बराल गुरु, फूपू, बौलाई साइली आँओइ, खेतलाहरू, साइला बा । भाइबैनीहरू ।

आख्यान साहित्यमध्ये नाटक, कथा उपन्यासको जस्तै आत्मकथामा पनि पात्र को भूमिका निकै महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ । व्यक्तिको सेवरण गरेको गुणदोष प्रकट गर्ने मूल तत्त्व नै चरित्र वा पात्र हो । पात्र वा चरित्रका माध्यमबाट व्यक्तिको बाह्य तथा आन्तरिक पक्षलाई सर्जकले पाठक सामु प्रस्तुत गरेको हुन्छ । कुनै पनि घटना आफैमा घट्दैन, पात्रद्वारा घट्ने गर्दछ । पात्र वा चरित्र मार्फत नै व्यक्ति तथा समाजको आन्तरिक तथा बाह्य प्रवृत्तिहरूको प्रस्तुति हुन्छ । आत्मकथामा आएका वा प्रस्तुत भएका पात्रहरू नै समाजका प्रतिनिधि रहेका हुन्छन् र तिनीहरूलेगर्ने सत् र असत् कार्य पनि सामाजिक पृष्ठभूमिमा रहेको हुन्छ । आत्मकथामा बच्चा, बृद्ध, धनी गरिब, सज्जन, दुर्जन, स्वार्थी, निःस्वार्थी जस्ता सुकैहरू प्रस्तुत भएका छन् यिनै पात्रहरूबाट घटेका घटनाक्रमले आत्मकथा अगाडि बढेको पाइन्छ ।

घ) परिवेश

यस आत्मकथामा देश, काल र वातावरणको पनि महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । उपन्यासमा जस्तै पात्र वा चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने स्थान, वातावरण अथवा घटनाहरू घटित हुने वस्तु जगतलाई नै परिवेश भनिन्छ (प्रधान, २०५२ : ८) ।

यस आत्मकथाको अध्ययन गर्दा यस भागमा २००१ सालदेखि २०१२ सालसम्मको समयको अध्ययन गर्न सकिन्छ । यस बेलाको समय राणाशासनको समय जति बेला समाज अन्धकार र अन्धविश्वासमा अडिएको थियो ।

गाउँमा त्यस बेला हुने खाने र ठूला बडाले जे गरे त्यही हुने । धेरै जनताहरूमा दुई छाक टार्न मुश्किल पर्ने रोग, भोक र अशिक्षाले आक्रान्त मानव जीवन । गरिब र निमुखा सीधासादा जनता सधैं अन्यायमा पर्नुपर्ने, चाकडी प्रथा, बोल्ने स्वतन्त्रता नभएको धामी भाँक्रीको विश्वास गर्ने, शिक्षाको राम्रो व्यवस्था नभएको, खेतीपाती र पशुपालनमा निर्भर जीवन, शिक्षाप्रतिको मानिसको गलत धारणा, सामाजिक भेदभाव वर्गीय भेदभाव जस्ता थुप्रै विसङ्गति र कुसंस्कार भएको ग्रामिण समाजको परिवेश पाउन सकिन्छ । रोग भोक आशिषा अन्धविश्वासले जकडेको निरिह मानव जीवनको परिवेशले कहाली लाग्दो जीवन भोगाईको महसुस गराएको छ । कहाली लाग्दो लेखकको जीवन भोगाई त्यसबेलाका निम्नमध्यम वर्गीय परिवारको भोगाइ हो । सुख सुविधा बिहिन समाजको स्पष्ट चित्रण यस भागको परिवेशमा पाइएको छ ।

ङ) भाषाशैली

आत्मकथाको प्रमुख तत्त्वमा भाषाशैलीलाई मान्न सकिन्छ । उत्कृष्ट साहित्य सिर्जनामा भाषाशैलीको पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । शैली वर्णनात्मक, विवरणात्मक, भावात्मक, विचारात्मक जे सुकै भए पनि त्यसको प्रयोग र प्रस्तुतीकरणमा भर पर्छ । यसैले उत्कृष्ट आत्मकथा निर्माण गर्दा भाषा पनि उत्तिकै सन्तुलित हुनु पर्दछ ।

आत्मकथा निजात्मक अनुभूति भएकाले यसको भाषा शैली वर्णनात्मक रहेको छ । यथार्थवादी धरातलमा जीवनका भोगाइको वर्णन पाइन्छ । वर्णविन्यास प्रायः शुद्ध छ । धेरै जसो वाक्य सरल रहेको छ । भाषा सरल र सहज छ । तत्सम तद्भव आगन्तुक,

अनुकरणात्मक र भर्रा नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको छ । निम्न आदरार्थी भाषाको प्रयोग धेरै रहेको छ । आमालाई तिमि भनिएको प्रसङ्गले निम्न आदरार्थी भाषाको प्रयोगलाई देखाएको छ । ल, है, न, नि, नै त जस्ता निपातको प्रयोगले भाषामा मिठासपन आएको देखिन्छ । आत्मकथाको बीचबीचमा कविताका पंक्तिहरू राखिएको छ । तसर्थ भाषा गद्यात्मक र पद्यात्मक बन्न पुगेको पाइन्छ । कभलकक, धुरुधुरु, भ्याउभ्याउ, स्याब्याड, घ्यारघ्यार आदि अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग पाइन्छ । राइटर, जर्नेल रेकर्ड जस्ता आगन्तुक शब्दको प्रयोग यस आत्मकथामा गरिएको छ । यस आत्मकथामा कतै कतै संवादको प्रयोग गरिएको छ तसर्थ भाषाशैली संवादात्मक पनि रहेको पाइन्छ । यसरी सरल तथा सम्प्रेष्य भाषा र चेतनप्रवाह शैलीमा रचना गरिएको पौडेलको **अतीतका पानाहरू** आत्मकथा महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

भाग २ को अन्तरबाह्य संरचना

क) शीर्षक

यस भागमा निम्न शीर्षकहरू रहेको पाइन्छ ।

१. अध्ययनका निमित्त बनारस
२. गोयनका विश्वविद्यालय
३. संयोगले बचे
४. एउटा अचम्मको यात्रा
५. पुनः बनारस
६. भुमेश्वर प्रा.वि. मा
७. सामन्तको ज्यादती
८. म परिवन्दमा परें
९. माइलादाइ र विद्या भाउजु
१०. एकै वर्षमा दुई कक्षा
११. विन्ध्यावासिनी मा.वि. मा
१२. आसामको यात्रा र भोगाइहरू

१३. म आरती भवन नि.मा.वि.मा
१४. अचम्मको सपना र उडेको मन
१५. मुक्ति दिवसमा मुक्तिनाथ तिमल्सिना
१६. मैले हुड्ग्री र चाँदी चारै
१७. केमिकल कम्पनीमा चौकीदार
१८. पुना प्रेसमा चौकीदार
१९. विनयशीलताले जोगिए
२०. पञ्जावीको दाढी समाउँदा
२१. हेपाइको पनि हद हुन्छ
२२. मेरो प्रार्थना पूरा भयो
२३. विन्ध्यवासिनी रात्री पाठशालामा
२४. प्रवेशिका उत्तीर्ण र शिक्षकमा नियुक्ति
२५. मन त दुईटा हुन्छ

यस भागमा पौडेलका जीवनका घटनाक्रमहरूलाई माथिका शीर्षक दिएर प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । शीर्षकले नै कथावस्तुको संकेत गरेको पाइन्छ, तसर्थ कथावस्तु अनुरूप शीर्षक उपयुक्त नै पाइन्छन् । यस भागमा २५ वटा शीर्षक रहेका छन् । रोचक कथाहरूले आत्मकथामा कौतुहलता थपेको पाइन्छ । यस भाग पे.नं. ३५ देखि ७५ सम्म फैलिएको छ ।

ख) कथावस्तु

यस भागमा पच्चीस वटा शीर्षकमा कथावस्तुहरू रहेका छन् । पौडेलका बुबा जागिर गर्नका लागि बनारसको नाटीइमली भन्ने ठाउँमा जुद्ध शमशेरको छोरा नारायण शमसेरको दरबारमा नोकरी गर्नु हुन्थ्यो । यसै क्रममा पौडेललाई पौडेलका बाउनबाको साथमा बनारस पढ्नका लागि पठाइयो । बनारसमा नारायण शमशेरको दरबार र दरबार भित्रका दृश्यको प्रस्तुति पाइन्छ । राजासाहेब र रानी साहेबको सम्बोधन गर्नुपर्ने, स्वस्ति सरकार भनेर शिर झुकाउनु पर्ने जस्ता कुराहरूको रोचक प्रस्तुति पाइन्छ । पौडेललाई दरबार घुमाएर बाथरुमको कमोट के हो ? भनि सोध्दा पकाने भाँडो होला भन्ने जवाफ

दिएको रोचक कथा पनि पाइन्छ । राणा शासकहरूले जनतालाई के कति सोसेर सम्पत्ति थुपारेका रहेछन् भन्ने कुराको उदाहरण यस आत्मकथामा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

पौडेल र उनका साथि कृष्णलाई पढ्नका लागि गोयनका विश्वविद्यालयमा छाडियो जहाँ गुरुको पिटाइ साथीले खाएको देखेर डरका कारण पढाइ छाड्नु परेको पाइन्छ । बनारसमा छँदा भागिरथीमा नुहाउन जाँदा नदीमा डुबेको र साथीको आग्रहमा नजिकै कसरत गर्दै गरेको व्यक्तिले बचाएर संयोगले बचेको पाइन्छ । बनारसबाट फर्केको एक महिना पछि राजा महेन्द्र पोखरा आउने कुरा सुनेर राजा हेर्न भनी घरबाट निस्केका पौडेल र रिपुदाइ विना सोधपुछ आमालाई खबर नगरी बनारस पुगेको अचम्मको यात्राको वर्णन पाइन्छ । बनारस बस्दाका रमाइला क्षणहरू जस्तै रिपुदाइसँग पौडी खेल्न जाँदा नाउंमुनि भित्रभित्र खियाएर वारवार गर्ने होड मा धन्त बाचेको साथै नराम्रा केटाहरूको संगतले पढाइ खस्केको, खाना खानका लागि धर्मशाला चाहारेको जस्ता क्षणहरूले कथालाई अगाडि बढाएको छ । बनारसमा पनि राम्रो पढ्न नसकेपछि आमाको विरामीको खबरले नेपालमै फर्केको पाइन्छ । त्यसबेलासम्म पौडेलको पढाइ राम्रोसँग अगाडि बढेको पाइँदैन । बाह्र तेह्र वर्षको उमेरसम्म दुर्गा चण्डी, कौमुदी पढ्ने क्रम पनि निरन्तर भएको पाइँदैन ।

२०१२ सालमा गाउँमै भुमेश्वर प्रा.वि. सरकारबाट स्वीकृत भएर तेह्र सालमा दुई कक्षाको पढाई सुरु भएको पाइन्छ । गाउँलेको शिक्षा प्रतिको चेतनाका कारण विद्यार्थीसंख्या कम भएको पाइन्छ । छोरा छोरीलाई पढ्न भन्दा घरको कामकाज र गाइवस्तु बाखा चराउन पठाउने चलन पाइन्छ । अंग्रेजी पढ्नुलाई गाइखाने विद्या भन्ने चलन रहेको पाइन्छ । त्यही भुमेश्वर प्रा.वि. मा पौडेल औपचारिक रूपमा कक्षा दुईमा भर्ना भइ औपचारिक शिक्षाको श्री गणेश गरेको पाइन्छ । त्यसबेलाका केही शिक्षकहरूमा सामन्तीपन रहेको पाइन्छ । जसका कारण विद्यार्थीहरूको गल्तीको पहिचान नगरी कडा सजाय दिने गरेको पाइन्छ, भने तोयनाथ र लीलानाथ पौडेलमा भने लोकतान्त्रिक व्यवहार रहेको पाइन्छ ।

२०१२/०१३ सालमा गरिब निमुखा जनतालाई ठूलाठालुले विनाकारण हेप्ने, कसुर नै नभई कन विविध कसूर लगाउने, वस्तुभाउले खेती नखाए पनि अर्मल तिर्न लगाउने नतिरे गाग्री गहना जफत गर्ने, बारीको रुखको घाँस नसोधी काट्ने जस्ता क्रियाकलापले उनीहरूको सामन्तीपनको झलक पाइन्छ । न्यायका लागि मुखियासँग गएमा मुखियाले

उनीहरूकै पक्षमा बोल्ने जस्ता प्रसङ्गको अध्ययनले मुखियादेखि गाउँका टाठाबाठा सबैमा सामन्ती पन रहेको पाइयो । गाउँका यस्तै मानिसको व्यवहारले गर्दा पौडेलमा विद्रोहको भावनाको विकास भएको पाइन्छ ।

पौडेल कक्षा तीनमा पढ्दा पोखरा साहित्यिक कार्यक्रममा भाग लिन गएका बेला पिसाब फेर्न भनी भाडीमा जाँदा त्यहाँ कविता लेखिएको एउटा कापी भेटेर त्यो कापी कोटको गोलीमा राखे त्यो कापी देखेर नचिनेका मान्छेले कोट चोरेको र कोटमा भएको पैसा र सुनको औँठी पनि चोरेको दोस लगाए । यस किसिमको दोषबाट निर्दोष ठहरिन मुक्तिनाथ गुरुको सहयोग लिनपरेको प्रसङ्गले कवि परिवन्दमा परेको पाइन्छ ।

२०१२/०१३ सालको कुरा हो पौडेलका छिमेकी माइला दाइले राम्री पढा लेखा विद्या भाउजुसँगको वैवाहिक सम्बन्धले ढाटीढुटी विवाह गर्ने प्रचलन परम्परागत नै आजम्म यथवत रहेको पाइन्छ । यस जोडीको अनमेल विवाह पछि छुट्न पुगेको प्रसङ्गले अनमेल विवाहले दामपत्य जीवन सफल नहुने सत्यता देखाएको पाइन्छ ।

तीन कक्षा पास भएपछि पौडेल एकै चोटी रतन पाण्डे मा.वि. मा कक्षा ५ मा भर्ना भई मेहनत गरेर पाँच कक्षा पास गरेको पाइन्छ । पौडेलको पढाई निकै राम्रो देखिन्छ । कक्षामा प्रथम र द्वितीय स्थान ल्याउन सफल भएको पाइन्छ । त्यसबेला विद्यालयको पढाइको पनि शुल्क तिर्नु पर्ने भएकाले पौडेलका बुवालाई घरको खर्च टारेर पौडेलको पढाइको शुल्क तिर्ने मुश्किल परेको पाइन्छ । यो वेथा पौडेलको मात्र नभई उनका साथीहरूको अभिभावकको पनि रहेको पाइन्छ ।

यसरी पौडेलले मामा घरमा बसेर रतन पाण्डे मा.वि. बाट पाँच र ६ कक्षा पास गरेको पाइन्छ । कक्षा सातमा विन्यवासिनी मा.वि. मा भर्ना भएको पाइन्छ । घरबाट नै पढ्न जानुपर्ने । घर र विद्यालयको दुरी एक घण्टा रहेको खाजा खानाको कुनै प्रबन्ध नहुने, विद्यालय शुल्क तिर्न समस्या, किताब किन्ने समस्या, समस्या समस्या कै कारण पढ्ने रहर हुँदा हुँदै पनि सात कक्षा पढ्दा पढ्दै लाहुर जानु परेको पाइन्छ ।

आसामतिर केही समय मान्छेको काम गरेको र पढाइ छोडि आसाम गएकोमा पश्चाताप भएको पाइन्छ । यसपछि केशव काकासँग नेपाल फर्केर भारती भवन नि.मा.वि. मा कक्षा सातमा भर्ना भई कक्षा सातमा प्रथम भएको पाइन्छ । कक्षा आठको परीक्षा हुनेबेलामा सरस्वतीको आराधना गरेको सपनाले पौडेललाई पढाइतिर भ्रम आकर्षण बढ्न

गएको पाइन्छ । कडा मेहनत गरेर कक्षा आठ चौथो भएर पास गर्न पुगे । कक्षा नौ को पढाइका लागि किताब किन्ने र शुल्क तिर्ने ड्रेस किन्ने जसता धेरै समस्यामा ड्रेस किन्नका लागि बुवासँग अनुरोध गर्दा कुवाले गरेको व्यवहारले आत्महत्या गर्ने सोच मनमा आएको पाइन्छ । बीसवाइस वर्षको उमेरमा नौ कक्षामा पढ्दै गरेको पाइन्छ । घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले अभै अध्ययन असहज बन्न पुगेको देखिन्छ ।

देशमा राणा शासनको अन्त्य भए पनि नेपाली जनता शिक्षा विहिन, चेतना शुन्य स्थितिमा नारकीय जीवन बाँचिरहेको पाइन्छ । समाजमा व्याप्त गरिबी, अध्यविश्वास, सामाजिक अपराध जस्ता विसङ्गतिहरूले समाज जकडिएको पाइन्छ ।

हुन त परिवर्तन एकैचोटि त हुँदैन यसले विस्तारै समाजको काँचुली फेर्दछ । यस्तै २०२१ सालमा भाद्र १ गते देशमा मुलुकी ऐन लागू भएको पाइन्छ । यसैले छुवाछूतको अन्त्य गयो । पोखरामा मुक्ति दिवस मनाउने क्रममा मुक्तिनाथ तिमल्सिनाले अछूतका हातबाट पानी पिएर छुवाछूत सामाजिक अपराध हो भन्ने सन्देश यस प्रसङ्गबाट पाइन्छ । अछूतको हातबाट पानी पिउनु त त्यस बेला त निकै हिम्मत चाहिन्थ्यो । यस प्रसङ्गले समाजमा परिवर्तन हुँदैछ भन्ने सन्देश पाइन्छ ।

बीस एक्काइस वर्षको उमेरमा पौडेलमा पढ्ने रहर तीब्र हुँदा हुँदै पनि विविध समस्याले असहज भएको हुँदा लक्ष्य विहिन जीवनमा के गर्ने के नगर्ने जस्ता कुरामा दोधार भएको पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा उनले हजुरआमाको ढुङ्गी र बुवाले वनारसबाट ल्याएका भाँडा बेचेर वनारस गएको पाइन्छ । परिस्थितिले मानिसलाई विवश भए नराम्रा काम गर्नमा बाध्य बनाउँदो रहेछ भन्ने सन्देश पाइन्छ ।

वनारसमा केमिकल कम्पनीमा चौकी दारको काम गर्दा हिनताबोधले पौडेललाई सताएको पाइन्छ ।

एकठाउँमा चौकीदार छाडे पनि अर्को ठाउँमा त जीवन धान्न काम गर्नु पर्‍यो । यसै क्रममा पौडेल प्रेसको चौकीदारमा काम गर्न थालेको र काम निकै सहज रहेको पाइन्छ । प्रेसमा काम गर्ने बेलामा नेपालबाट तीर्थयात्रा गर्न गएका गाउँले आमाबुवालाई बासको व्यवस्था र हराउँदा खोज्दा गएर सहयोग गरेको पाइन्छ ।

प्रेसमा काम गर्दै गर्दाको एक दिन दुई बीच साइकल छिरेर युवतीका साइड च्यातिएका र उनीहरूसँग विनम्र भएर माफी मागेपछि उनीहरूले हाँसेर छाडिदिएको प्रसङ्गले विनयशीलताले आफ्नो गल्ती हुँदाहुँदै पनि माफी पाइन्छ भन्ने कुरा यस प्रसङ्गमा पाइन्छ ।

पंजाबीहरूको दाही समाउन हुँदैन दाही समाएमा उनीहरू धेरै रिसाउँछन् । हाम्रा लागि ढाकाटोपी भए जस्तै पंजाबीका लागि उनीहरूको दाही भएको प्रसङ्ग पंजाबीको दाही समाउँदा भन्ने शीर्षकको कथामा पाइन्छ ।

हामी नेपालीहरू घर परिवारको पालनपोषणको जोहो गर्न नसकेर विदेशीनु परेको र विदेशमा हामीलाई हेप्ने नराम्रो व्यवहार गर्ने गर्दछन् । यसैले विदेशीको चाकडी गर्नुभन्दा आफ्नै देशको माटोमा नङ्गा खियाउन जाति भन्ने सन्देशमा हेपाइको पनि हद हुन्छ भन्ने शीर्षकको रोचक जीवन भोगाइमा पाइन्छ ।

पौडेल विदेशीनुका कारण घरबाट कक्षा नौ दसको पढाइमा असहज भएको कारण हो । मनमा पढ्ने धोको हुँदा हुँदै पनि किताब किन्ने, शुल्क तिर्ने, ड्रेस किन्ने जस्ता सामान्य खर्च पनि आमामुवाले धान्न नसकेका कारण पढाई छोड्नु परेको देखिन्छ । पढाइ छाडेर वनारस गए पनि पढ्ने रहर उनमा मर्न गएन । यसै क्रममा उनले *वनको चरो* कविता लेखेर बुवालाई पठाए जसमा पढ्ने धोको अधुरो रहेको भाव थियो । बुवाले चिठी पाएपछि घर गएर पढ्नु भनि खर्च पनि पठाएको सन्दर्भले पौडेलको S.L.C सम्म पढ्ने धोको पूरा भएको पाइन्छ ।

बुवाको सहमति र पढाई खर्च पाएपछि पौडेल विन्ध्यवासिनी रात्री पाठशाला भर्ना भई दिउसो मेलापातको काम गरी बेलुका विद्यालय गई पढ्ने गरेको पाइन्छ । यसरी दुःख सुख पढाइलाई अगाडि बढाई २०२३ सालमा वीरगंज केन्द्र रहेको नेपाल राष्ट्रिय विद्यापीठ (एस.एल.सि.) को उपकेन्द्र पोखराबाट फारम भरी एस.एल.सी. परीक्षामा सामेल भएको र वि.सं. २०२४ सालमा गान्धी डिभिजनमा एस.एल.सि. उत्तीर्ण गरेको पाइन्छ । एस.एल.सि. दिएपछि भूमेश्वर प्रा.वि.मा महिनाको ६० रूपैयाँमा निजी स्रोतमा शिक्षण पेशामा प्रवेश गरेको पाइन्छ ।

जीवनमा दुःख पनि पाइन्छ, सुख पनि पाइन्छ । जीवनमा आइपर्ने दुःख सुखले मानिसको मन दृढ हुन सक्दैन । पौडेलको मन दुइटा हुन्छ, सकार मन र नकार मन, सकार मनले सकारात्मक सोच दिन्छ, भने नकार मनले नकारात्मक सोच दिन्छ । जीवनलाई सकार

मनले सफल बनाउछ भने नकार मनले दुर्घटित बनाउँछ । विश्वका जति पनि महान् मानिस छन् तिनीहरू सबै सकार मनको उपज हुन, यसैले मानि दृढ निश्चयी भएर सकारात्मक सोचका साथ अगाडि बढेमा सफल भइन्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

ग) पात्रहरू

यस आत्मकथामा आएका जति पनि पात्रहरू छन् ती आत्मकथाको वर्णनमा समावेश भएर आएका छन् । यस भागमा समावेश भएका पात्रहरू निम्न रहेको पाइन्छ । समावेश भएका पात्रहरू निम्न रहेको पाइन्छ - रूपलाल पौडेल, कृष्ण, भानिज दाई, नारायण शमशेर, गोविन्द, लक्ष्मीप्रसाद, रिखु दाई, राजा महेन्द्र, रिखेकी फूपू, विधवा आमाछोरी, बुटवलकी गुरुङ्सेनी, रेलको टिटी, लीलाधर पौडेल, धनपति पौडेल, तोयानाथ तिमल्लिसना, शोभाकर, रिखीराम, इन्द्रप्रसाद, माइला दाई, विद्या भाउजु, केशव काका, दिनाकर सुनार, मुक्तिनाथ तिमल्लिसना, केशरबहादुर सर, बंगाली, दुई युवती, तीर्थ यात्रीहरू, दुई युवतीहरू, बुबा, आमा र हजुरआमा, फूपू, लक्ष्मण पराजुली ।

यिनै पात्रहरूले कथानकलाई बोकेको पाइन्छ । यिनै पात्रहरूसँग घटना, परिघटनाहरू लेखकले वर्णन गरेका छन् ।

घ) परिवेश

यस घागमा वि.सं. २०१२ साल देखि २०१४ सम्मको परिवेशलाई देखाएको पाइन्छ । देशमा राणा शासनको अन्त्य भएर पञ्चायती शासन व्यवस्था भएको पाइन्छ । गाउँगाउँमा विस्तारै परिवर्तनका कदमहरू अगाडि बढ्दै गरेको पाइन्छ, तैपनि गाउँ जनजीवन अन्धविश्वास गरिबी र विसङ्गति भित्रै जकडिएको पाइन्छ । यस भागमा पौडेलको जन्मथलो घार्मी देखि पोखरा, बुटवल, भैरहवा, नौतुना, वनारस, आसामसम्मको परिवेशको चर्चा पाइन्छ । यस बेला शिक्षाका लागि विद्यालयहरू विस्तारै खोल्नै गएको पाइन्छ भने गाउँमा एस.एल.सी. सम्म अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरू निकै कम पाइएको देखिन्छ । छोरीलाई विद्यालय पढाउनु त सयमा एक दुई जना मात्र भएको पाइन्छ । यस भागमा पौडेलको किशोरवस्था देखि वयस्क अवस्थासम्मको जीवन भोगाई रहेको पाइन्छ ।

ड) भाषाशैली

यस भागमा पनि पौडेलले सरल सहज भाषामा आफ्नो जीवन कथा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । भाषा शैली गद्यात्मक र पद्यात्मक दुवै पाइन्छ । भर्रा तद्भव आगन्तुक र अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग पाइन्छ । ठाउँ ठाउँमा संवादात्मक भाषाशैली पनि रहेको पाइन्छ । हिन्दी भाषाको प्रयोग पाइन्छ । वर्णनात्म शैलीमा निजी भावनालाई चेतन प्रवाह शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । संवादात्मक शैलीमा “पोषराज हिँड लाहुर जाऊँ”, “हैन पढ्न छाडेर जाने लाहुर ?” जस्ता भनाइहरू पाइन्छन् । यस्तै लेखकको मुख्य विधा कविता भएर पनि होला आत्मकथामा पनि थुप्रै कविताका पंक्तिहरू पाइन्छन् । यसैले यस भागमा आत्मकथाको भाषाशैली पद्यात्मक पनि रहेको पाइन्छ । जसमध्ये यस केही *आमा स्मृतिका छालमा* शोककाव्यका पंक्तिहरू रहेका छन् भने:

“विदेश स्वर्ग जस्तै होस स्वप्न संसारतुल्य छ

जहाँ हामीहरू जन्म्यौ त्यही हाम्रो अमूल्य छ ।

जननी जन्म भूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी” । (पृ. ६८)

जय जय जय हे नेपाल जननी

जय जय जय हे माता भवानी

तिम्रै सेवा गर्न म पाऊँ

तिम्रै आँसु पुछ्न म पाऊँ । (पृ. ६९)

यी पंक्तिहरू कविले यसै आत्मकथामा नै व्यक्ति: गर्न पुगेको पाइन्छ । यस भागमा समावेश केही गीतका पंक्तिहरूमा:

“पानी पन्यो हरियो वन भयो

जाऊँ कि बसौँ दोधारे मन भयो”

“शिरमा लाउने शिरको टोपी

पाउमा लाउने जुता

मन त मेरो दोमन भयो

यता जाऊँ कि उता” । (पृ. ७६)

जस्ता पंक्तिहरू पाइन्छन् जसले आत्मकथामा गीतिलयात्मकता थपेको पाइन्छ ।

कतै कतै यस भागमा हिन्दी भाषाको प्रयोग भएको पाइएको छ । जसमध्ये एक भनाई यस्तो रहेको छ:-

“ए धोवा, उधर हटो”

“इधर भि उधर भि इतना खाली जग्गा है, आप हमको क्युँ हटारहे बाबुजी ?”

यस्तै भसङ्ग, भयाङ्गलभुङ्गल, मुसुमुसु जस्ता थुप्रै अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । कतै कतै लेखकले संस्कृत शब्दको प्रयोग गरेको पनि पाइन्छ । कलेठी, ओटापैरी, बेगार जस्ता भर्रा नेपाली शब्दहरूको प्रयोग पनि आत्मकथामा प्रशस्त भएको पाइन्छ । यिनै कवितात्मक शैली, गीति शैली, संवादात्मक शैलीले आत्मकथाको शैलीमा विविधता पाइन्छ । सरल सरस भाषामा सामान्य पाठकका लागि पनि बोध गम्य रहेको पाइन्छ । विविध शैलीको संयोजनले कथानकमा रोचकता सत्यता र मिठास पाइन्छ ।

भाग ३ को अन्तरबाह्य संरचना

क) शीर्षक

यस भागमा अन्य भागभन्दा छोटो रहेको पाइन्छ । यस भागमा आठवटा शीर्षक रहेको पाइन्छ । शीर्षक अनुसार कथावस्तु, कथावस्तु अनुसार शीर्षक रहेको पाइन्छ । यस भागमा समावेश शीर्षकहरू निम्न रहेका छन्:

१. विवाह
२. हाम्रो दाम्पत्य जीवन
३. फटाहा विरुद्ध
४. बकर भयो सकस
५. गाउँको बालनमा
६. जेठो छोरो सुदर्शनको जन्म
७. उदेक लाग्दो घटना र जेठी छोरीको जन्म
८. गाउँमा सरुवा र दर्शनको जन्म

कथावस्तु

यस भाग तीनको कथावस्तु कवि पौडेलको विवाहको प्रसङ्गबाट सुरु भएको पाइन्छ । कवि पौडेलको विवाह वि.सं. २०२४ साल माघ १२ गते स्याङ्जा कडुजेस्वारा जनकलाल

पराजुलीकी जेष्ठ पुत्री यसोदा पराजुलीसँग सम्पन्न भएको पाइन्छ । त्यस बेलाको समयमा केटाले केटी हेर्नु केटीले केटा हेर्नु, बोलचाल गर्नु, मनप्यो परेन भनेर सोध्ने चालचलन रहेको पाइँदैन । कुरागर्ने लमीको विश्वासमा नै वैवाहिक सम्बन्ध गाँसिएको पाइन्छ । विवाह पछि पनि पतिपत्नि बीच बोलचाल नरहने परम्परागत सोच त्यसबेलाका मानिसमा पाइन्छ ।

पति पत्नि बोलचाल गरेमा, एउटै विस्तारामा सुतेमा लाज नभएका निर्लज जोडीका रूपमा चिचिनुपर्ने देखिन्छ । पौडेलकी श्रमिती अनपढ सीधा सादा परम्परागत सोचलाई नै मान्ने खालकी पाइन्छ । पौडेल आधुनिकतामा विश्वास गर्ने प्रवृत्तिका भए पनि पारिवारिक समस्याले पत्निमा चाडै परिवर्तन गराउन नसकेको देखिन्छ ।

पौडेलको परिवारमा पूरातनवादी सोचलाई हटाउन नसकेको र पत्नि यसोदालाई सहधर्मिणीको रूपमा नबुझी निरक्षर महिला, घरको काम गर्ने व्यक्ति र भोग्याको रूपमा बुझेर अहिले पश्चात्ताप मानेको पाइन्छ ।

पौडेल बीस वर्षको उमेरदेखि घरको व्यवहार धान्नु परेकाले अरूको आवश्यकता पूरा गर्दा गर्दै आफू र यसोदाको आवश्यकता पूरा गर्न नसकेको र पति पत्निले धेरै दुःख काटेको तथ्यलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ ।

त्यसबेलाको समय गाउँमा, पढालेखा मानिसहरू एकादुई हुन्थे । गाउँका मुखिया र ठूलाठालाको प्रवृत्ति सामन्ती हुने देखिन्छ । निम्न मध्यम परिवारमा शिक्षित पढालेखा पौडेलले उनीहरूको फटाहा प्रवृत्तिको विरोध गर्दा सामन्तीहरूको आँखाको छारो हुने गरेको पाइन्छ । मुखियाले न्याय निसाफ देखि बाली बुझिलिदा गरिब निमुखा जनतामाथि अत्याचार गरेको पाइन्छ । कतिपटक त पौडेलको जागिर खाने प्रयास सामन्ती मुखियाले गरेको पाइन्छ ।

कवि पौडेल सामन्तिहरूको विरोध गर्ने आँट साहसमा बढुवा हुँदै गएको थियो । उनले गाउँका युवाहरूलाई सम्झाएर पानीघाट बन्द गर्ने ठूलाठालु सामन्तीहरूलाई रोक्ने गरेको पानीघाटमा गाईवस्तु सहजै लैजान पाउने बनाउन सफल भएको पाइन्छ । आयुवाहरूलाई सम्झाएर पानीघाट बन्द गर्ने ठूलाठालु सामन्तीहरूलाई रोक्ने गरेको पानीघाटमा गाईवस्तु सहजै लैजान पाउने बनाउन सफल भएको पाइन्छ । आफ्नो परिवारप्रति मुखियाले पटकपटक गरेको अत्याचारले पौडेलको मनमा विद्रोहको बीउ सार्ने देखि उमेरको पाइन्छ ।

पौडेललाई हजुरआमाले फूपूको १ हजार ऋण तिर्ने गर बकस पारित गरिदिएको र बकसले नै घरको कलहमा घिउ थप्ने काम गरेको पाइन्छ । दाजुभाइ बीच भैँभगडा बढ्यो । पौडेलले यसैक्रममा गर्दै आएको निजी स्रोत जागिर आवेशमा आएर छाडेको पाइन्छ । हजुरआमाको मृत्युपछि बकस कै कारण गृह कलह बढेर जानाले पारिवारिक एकता र मायामा कमी रहेको पाइन्छ ।

गाउँको बालन शीर्षकमा त्यसबेलाको जमानामा मनोरञ्जनका लागि सिनेमा, टि.भी. हेर्न पाइँदैनथ्यो । यसकाकारण मनमस्तिष्कलाई आनन्द प्रदान गर्न पूजा लगाउने भागवत पुराण लगाउने, ठाउँमा भजन किर्तन गर्ने र बलान लगाउने, चौमास बस्ने फूल तार्ने गरेको पाइन्छ । घार्मी गाउँको बालन खोलाटोलामा सबैभन्दा राम्रो हुने गरेको पाइन्छ । बालन खेल्दा रामकथामा आधारित भएर खेल्थ्यो । राम सीता र शिव पार्वती बनेर नृत्य गर्ने गरेको पाइन्छ । पौडेल पार्वती बनेर नृत्य गर्दा सबैले मनपराएको पाइन्छ । मनोरञ्जनका लागि रामलीला, कृष्णलीला प्रल्हाद भक्ति कथा भन्ने चलन रहेको देखिन्छ । पौडेललाई वि.सं. २०२८ सालमा पुत्र प्राप्ति भएको पाइन्छ । छोराको नाम पौडेलले नै सुदर्शन राखेको र श्रीकृष्णको सुदर्शन चक्रले जस्तै समाजका दृष्ट आत्मको बध गर्न सकोस् भन्ने पौडेलको भावना देखिन्छ ।

पौडेलको दस महिने नर्मल तालिम पूरा भएपछि अनतरवार्तामा पास भएर २०२९ सालमा शिक्षा कार्यालयले ब्रह्मारूपा नि.मा.वि. राजाको चौतारामा प्रा.वि. शिक्षक पदमा नियुक्ति गरेको पाइन्छ । पौडेललाई घरपायक नपरेको हुँदा जागिरले आफू र परिवारको आवश्यकता त्यस बेलाको तलबले धान्न नसकेको देखिन्छ । यसैले पौडेलले प्रा.वि.नी. शालिग्राम रेग्मीको सल्लाह अनुरूप घर नजिकैको भूमेश्वर प्रा.वि. मा ४५ जना नयाँ विद्यार्थी गराएर नयाँ दरवारी थप गरी घर पायक सुरुवा गर्ने प्रक्रिया गरेको र सुरुवामा समस्या देखिए पनि शालिग्राम रेग्मीको राम्रो सहयोग पाएकाले २०३२ सालमा भूमेश्वर प्रा.वि. मा सुरुवा गराउन सफल भएको पाइन्छ । यसै क्रममा पौडेलकी छोरी शारदाको पनि जन्म भइसकेको देखिन्छ ।

पौडेलको गाउँको जग्गा बेचेर माडीमा जग्गा किनेको र सबै परिवार माडीमा नै बसाइसराइ गरिसकेका थिए । पौडेलको परिवार मात्र घार्मीमा रहेको पाइन्छ । गाउँमा सर्वे आउँदा पौडेलले पूर्णवारी भन्ने पाखो खेतको सिरानतिर केही जग्गा दर्ता गरी कटेरो बनाएर बस्दै आएका थिए । यसै समयमा पौडेललाई दोस्रो पूत्रलाभ भएको र कान्छो छोराको नाम

‘दर्शन’ पौडेलबाट नै छुट्टि भिन्न भएकाले आफ्नो अंश ततेर्न पत्नि र छोराछोरीलाई माडीमा बसोबासको व्यवस्था मिलाएर छाडेको पाइन्छ ।

त्यसबेला गाउँमा कोही कोहीमा कामनिष्ठ विचारधारा आइसकेको पाइन्छ । राजा वीरेन्द्रको जुलुसमा नारा लगाउँदा ‘जिन्दावाद’ भन्ने ठाउँमा ‘भिनुवाको भात’ भन्ने नारा लगाउने केही युवकहरूको प्रसङ्गबाट बुझ्न सकिन्छ । पौडेल जेठा छोरा सुदर्शनसँग आत्मिक रूपमा अति नै नजिक भएको देखिन्छ ।

ग) पात्रहरू

यस भागमा समावेश हुन आएका पात्रहरू निम्न रहेका छन् - स्यानाबा, जगदीश घिमिरे, दुर्गा, यशोदा (पत्नी), हजुरआमा, फूपू, शालिग्राम रेग्मी, छोरो सुदर्शन, छोरी शारदा, रामचन्द्र अधिकारी, राजा वीरेन्द्र, सोमनाथ प्यासी ।

माथि उल्लेखित पात्रहरूको उपन्यास नाटकमा जस्तो विशेष भूमिका नपाइए पनि लेखकका जीवनका क्षणहरूमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा भूमिका खेलेको भने पाइन्छ । यिनै पात्रहरूसँग जोडिएका कथा प्रसङ्गले आत्मकथालाई गति मिलेको पाइन्छ ।

घ) परिवेश

यस भागमा २०२४ सालदेखि २०३४ साल सम्मको दश वर्षे परिवेशलाई देखाएको छ । यस भागमा घार्मीदेखि चितवनसम्मको भौगोलिक परिवेशमा हामीलाई विचरण गराएको पाइन्छ । यस भागले गरिवीको ओशिलो पहाड, अशिक्षा र अन्धकारको बिगबिगी, निरस जीवनको गाउँले परिवेशलाई देखाएको छ ।

ड) भाषाशैली

यस भागको भाषा शैली सरल सरस रहेको छ । साधारण पाठकका लागि बोधगम्य रहेको छ । एक पंक्ति हिन्दी भाषाको प्रयोग पाइन्छ भने एक पंक्ति संस्कृत भाषाको प्रयोग पनि पाइन्छ । अरू भागमा जस्तो भाषाको कवितामा श्लोकहरू यस भागमा देखिँदैन । शब्दहरूमा खुड्की, जगिया चेपुवा, तिरो, बाली, घुर्की जस्ता भर्रा नेपाली शब्दको प्रयोग पाइन्छ । गृह, प्रीय, घृणा जस्ता तत्सम शब्दको प्रयोग पाइन्छ भने कहानी, मनोरञ्जन,

लीला जस्ता तद्भव शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै टुकटुक हस्याडफस्याड जस्ता अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग गरेको देखिन्छ । यस वर्णनात्मक शैलीमा सरस सरल शैलीमा लेखिएको यस कृति पौडेलका कृतिहरू मध्ये एक उत्कृष्ट कृतिका रूपमा लिन सकिन्छ ।

भाग ४ को अन्तरबाह्य संरचना

यस भाग पौडेलको राजनैतिक इतिवृत्तमा केन्द्रित रहेको पाइएको छ । यस भाग पेज नं. ९४ देखि पेज नं. १२५ सम्म फैलिएको पाइन्छ । राजनीतिमा लाग्दा गरेका संघर्षका वर्णन पाइन्छ । परम्परागत शासन सत्ता चलाएर जनतालाई चुस्दै आएका शासक विरुद्धको विद्रोहमा खेप्नु परेका कैदी जीवनको पनि वर्णन पाइन्छ । यस भागमा शीर्षकको अक्षर आकार चौध प्वाइन्ट रहेको पाइन्छ, भने कथाको अक्षर आकार दश प्वाइन्ट रहेको पाइन्छ । यस भागको अन्तरबाह्य संरचनाको अध्ययन निम्न किसिमले गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

क) शीर्षक

यस भागमा १६ वटा शीर्षक समावेश गरिएको छ । ती निम्न छन्:

१. मेरो जिल्ला सरुवा
२. राजनीतिमा प्रवेश
३. क. मोहन वैद्यसँग पहिलो भेट
४. पुनः दुई छोरीहरूको जन्म र पढाई
५. साहित्य सङ्गम, चितवन
६. आमाको उपचार र दुःखद निधन
७. भरपछिको विहान २०३९
८. प्र.अ.लाई जोगाएँ पंचहरू भागे
९. सांस्कृतिक सङ्गठनको गठन
१०. मृत्युको मुखबाट बचें
११. 'माडी यात्रा' शोक काव्य र गोर्कीको जीवन काव्य
१२. महान जनयुद्धले छाडेका छापहरू

१३. प्रहरी हिरासतका सात दिन
१४. जेठो छोरो जनसरकार प्रमुख
१५. मेरो गिरफ्तारी र 'सहिद गाथा महाकाव्य'
१६. प्रहरी हिरासतमा १३ दिन

यिनी शीर्षकसँग मिल्दा कथावस्तुले आत्मकथा अगाडि बढेको छ । शीर्षक कथावस्तुको उपयुक्त मेल पाइन्छ । यसैले शीर्षक उपयुक्त छन् भन्न सकिन्छ ।

ख) कथावस्तु

पौडेलको परिवारको बसाइ चितवन माडीमा भएकोले घार्मीको जागिर धान्न गाह्रो भएको र परिवारको आग्रहमा २०३५ सालमा माडीको रामराज्यपुर रा.प्रा.वि. मा सरुवा मिलाएको पाइन्छ । लगभग एक वर्ष जति त्यस स्कूलमा सेवा गरेपछि घर नजिकको जगन्नाथपुरी रा.प्रा.वि. मा अध्यापन कार्य गरेको र त्यसै विद्यालयबाट वि.सं. २०५५ पौषमा स्वेच्छक अवकास लिएको पाइन्छ । पौडेल आफू शिक्षक रहँदा शिक्षण पेशामा इमन्दार, कर्मठ, मेहनती शिक्षकका रूपमा लागिपरेको पाइन्छ । विद्यार्थीहरू पौडेलको अध्यापन कलामा सन्तुष्ट हुने गरेको र अभिभावकदेखि विद्यार्थीहरूले पौडेललाई धेरै मन पराउँथे भन्ने कुराको ज्ञात भएको छ । पौडेल विद्यालय छोडेन पुगेका विद्यार्थीलाई पनि सम्झाए निरन्तर विद्यालय आउने बनाउथे ।

पौडेल राजनैतिक कार्यक्रममा पहिले देखि नै लागि परे पनि स्वेच्छक अवकास पछि पूर्णरूपले ने.क.पा. मशाल हुँदै ने.क.पा. माओवादी पार्टीमा सशक्त रूपमा लागि परेको पाइन्छ । सर्वहारा वर्गको हक हीत र न्यायका लागि प्रतिगामी शासकहरूसँग ज्यानको बाजी लगाएर क्रान्तिमा लागेको पाइन्छ । पौडेलमा क्रान्तिकारी भावनाको विकास सानैदेखि पाइन्थ्यो भने स्वेच्छक अवकास पछि यो भावना पूर्णरूपले मौलाएर गएको पाइन्छ । २०३२/२०३३ साल तिर कम्युनिष्ट विचार धाराका मानिसहरूले खुल्ला रूपमा आफ्ना विचारहरू राख्ने हक पाएको देखिँदैन । भूमिगतरूपमा संगठन अगाडि बढाएको पाइन्छ । यस्तै क्रममा पौडेल पनि क्रान्तिकारी विचारका साथीहरूसँगको जमघटले पौडेललाई राजनीतिमा सक्रिय बनाउन सघाएको देखिन्छ ।

पौडेल शिक्षक आन्दोलनमा पनि सक्रिय भएर लागि परेर शिक्षकको हक हीतमा काम गरेको पाइन्छ । पौडेल शिक्षक संगठनमा संलग्न हुनुहुन्थ्यो । त्यसबेला सभासम्मेलनमा विचार अभिव्यक्त गर्ने क्रममा राजाको गुणगान गाउनु पर्ने यसो नगरेमा पुलिस प्रशासनमा चुक्ली लगाएर कारवाही गर्न लगाउने गाउँका पंचेहरूले गरेको पाइन्छ ।

पौडेल राजनैतिक कार्यक्रममा हिँड्दा गोर्कीको १९८ औँ जन्मजयन्ती मनाउने कार्यक्रममा क. मोहन वैद्य किरणसँग साक्षात्कार हुन पुगेको पाइन्छ । यसै क्रममा गोर्कीको कवितात्मक जीवनी पौडेलबाट वाचन गरिएको र वैद्यकै सल्लाहमा यस कृतिलाई २०४३ सालमा प्रकाशित गरेको पाइन्छ । पौडेल मेक्सिम गोर्कीका कृतिबाट बढी प्रभावित भएको र माओ र लेलिनका सिद्धान्तबाट प्रेरित भएर सर्वहारा वर्गको पक्षमा लागिपरेको पाइन्छ । पूँजीवादी तन्त्रको विरोध गर्ने समाजमा भएका नराम्रा संस्कारहरू जस्तै दाइजो प्रथा, भड्किलो चाडपर्व मनाउने जस्ता विविध कुसंस्कारका विरुद्ध आफ्ना कलम चलाएर जनमानसलाई सचेत पार्ने काममा लागि परेको पाइन्छ । पौडेलले वैद्यबाट पाएको मार्क्सवादी सौन्दर्य सम्बन्धी प्रशिक्षणबाट सौन्दर्य चिन्तनलाई भरसक जीवनमा लागू गर्न प्रयत्न गरेको पाइन्छ ।

पौडेल चितवन भरेपछि पुन दुई छोरीको जन्म भयो । छोराछोरीलाई राम्रोसँग पढाउनु पर्छ भनेर छोराछोरीको पढाइमा सकभर कुनै कमी आउन नदिएको पाइन्छ । तर पौडेलको चाहना अनुरूप कुनै पनि छोराछोरीले पढाइमा राम्रो प्रगति गरेको पाइँदैन । खेतीपाती र प्रा.वि.को जागिरले घरको खर्च धान्न पौडेललाई सधैं धौ-धौ परेको देखिन्छ । यस्तो स्थितिमा पनि पौडेलले अभिभावकले देखाउनु पर्ने बाटो र गर्नु पर्ने कर्तव्य पूरा गरेको तर बाबुले देखाएको बाटोमा छोराछोरी बुहारी कोहीले पनि राम्रो गर्न नसकेको देखिन्छ । यसबाट पौडेल छोराछोरीबाट असन्तुष्ट नै भएको महसुस गर्न सकिन्छ ।

पौडेलको बीस बाइस वर्षको उमेरदेखि नै कविता रचना गर्न थालेको पाइन्छ । उनको साहित्यिक रुची बढ्दै गएपछि शिक्षण पेशामा आवद्ध हुँदा विभिन्न जनवादी सांस्कृतिक कार्य क्रममा जनवादी गीत, एकाङ्कीको प्रदर्शन गर्ने गरेको पाइन्छ । पौडेलका माडी यात्रा (२०३९) गोर्कीको कवितात्मक जीवनी (२०४३) प्रकाशन भइसकेका पाइन्छन् । शिक्षण पेशामा आवद्ध हुँदा हुँदै उहाँको विभिन्न साहित्यिक मित्रहरूसँग सम्पर्क भएको पाइन्छ । प्रगतिशील साहित्यकारसँगको सम्पर्कले पौडेललाई प्रगतिशील साहित्यतर्फ

डोय्याएको पाइन्छ । मदनमोहन जोशीको संयोजकत्वमा 'साहित्य संगम चितवन' (२०४७) नामक एकसंस्थाले प्रगतिवादी साहित्य र साहित्यकारलाई उत्साह जगाउन महिनाको तेस्रो शनिवार साहित्यिक कार्यक्रम गर्ने गरेको पाइन्छ र चितवनका प्रगतिशील साहित्यकारहरूले साहित्य सङ्गमको मुखपत्र **नौलो राँको** को माध्यमबाट आफ्ना अभिव्यक्ति दिने गरेको पाइन्छ ।

पौडेलका जीवनका उतारचढावहरू उमेरसँग बित्दै गइरहेका थिए । पारिवारिक अनमेलका कारण २०३२ सालमै अंशबन्डा भइसकेपछि पौडेलका बुवा आमा पौडेलका कान्छा भाइसँग बसेको पाइन्छ । आमा र बुवाको अनमेलका कारण पौडेलकी आमाले जीवनमा कहिल्यै सुख भोग गर्न नपाएको पौडेलले महशुस गरेको पाइन्छ । वृद्धवस्थामा पनि धेरै वर्ष बिमारी भई थलामा परेर २०४४ सालमा पौडेलमा मातृशोक परेको देखिन्छ । पौडेलले आमाको हेरचाह र स्वास्थ्य यबारे बेलैमा ध्यान दिन नसकेको महसुस गरेको पाइन्छ ।

पौडेलले सर्वहारा वर्गको मुक्तिका लागि जनचेतना फैलाउनु नै प्रमुख कार्य मान्ने गरेको देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा एकपटकको दशैँमा 'भरिपछिको विहान-२०३९' एकाङ्कीको प्रदर्शन गर्दा पंचेहरूले सहन नसकी जागिर खाने प्रयास गरेको देखिन्छ । यो राजा विरोधी हो भनेर गिरफ्तारीमा समेत परेको पाइन्छ ।

पौडेलको संयोजकत्वमा जनवादी कार्यक्रम गर्दा पञ्चेका लठैत र पौडेल पक्षका युवाहरूबीच पटक पटक झडप भएको र पटकपटक पौडेललाई मार्ने दुस्साहस गरेको पनि पाइन्छ । २०४६ को जनआन्दोलनले नेपालमा बहुदल आएरै छाड्यो । जनताको सागर उठेर बहुदलको स्वागत गरेको पाइन्छ । यसबेला सामन्ती पंचेहरूको भागाभाग भएको सन्दर्भ पनि पाइन्छ । पंचायती शासनको अन्त्यले पूर्णरूपमा नभए पनि केही हद सर्वहारा निम्न वर्गीय परिवारले राहत महशुस गर्न पुगेको इतिहासले बताएको छ । पौडेलले आधिकारीक रूपमा ने.क.पा. मशालको २०४२ सालमा पार्टी सदस्यता लिएको र त्यस बेला गाउँ कमिटीको अध्यक्ष पनि भएको पाइन्छ । यस्तै पौडेलको 'हाल यस्तै छ' भन्ने अर्को एकाङ्की दशैँको अष्टमीको दिनमा विद्यालय प्राङ्गणमा मंचन गर्ने क्रममा पौडेल माथि साङ्घातिक हमला भएको पाइन्छ ।

आमाको मृत्युपछि पौडेललाई आमाको सम्झनाले सताइरहेको र आमाको विगतलाई समेटेर शोक काव्य लेख्ने प्रेरणा माधवप्रसाद घिमिरेको शोककाव्यले मिलेको पाइन्छ । यस शोककाव्यमार्फत कवि पौडेलले आमाप्रतिको सम्मान प्रकट गरेको पाइन्छ । रुसका सर्वहारा वर्गका महान् लेखक मेक्सिम गोर्कीको आत्मकथाहरू पढेर यसैबाट प्रभावित भएर २०४३ सालमा 'गोर्कीको जीवनी काव्य' लेखिएको पाइन्छ । 'माडी यात्रा' (२०३९) खण्डकाव्यमा माडी वासीका पीडा, मर्म वेदनालार्य समेटिएको छ । मेक्सिम गोर्कीको जीवनी काव्य वीरेन्द्र क्याम्पस भरतपुरमा स्व.वि.यु द्वारा आयोजित प्रतियोगितामा प्रथम हुँदा पाएको पुरस्कार रुसका विख्यात लेखक टल्सटायको विश्व प्रसिद्ध कृति आन्ना कारेनिना उपन्यास पढेर पौडेल आध्यात्मवादी दर्शनबाट भौतिकवादी मान्यतातिर मोडिन पुगेको पाइन्छ ।

२०५२ सालमा पार्टी फुटेर दुई वटा भएपछि ने.क.पा. माओवादी कै कार्य नीति र कार्य योजना ठिक लागेर ने.क.पा. माओवादी पार्टीमा आफू लगायत आफ्ना साथीहरू सहित माओवादी पार्टीमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । २०५३ सालमा छोराहरू छुट्टिभिन्न भएपछि पौडेल कान्छो छोरासँग बसेको र पछि कान्छा छोरा बुहारीले एकलै खान लागेपछि एकलै बसेको पाइन्छ ।

पौडेल माओवादी समर्थक भई गाउँमा शिक्षण पेशा गर्दै आएको पाइन्छ । छोरीहरूको विवाह सामान्य ढङ्गले गरिदिएको पाइन्छ भने छोराहरूले आफै विवाह गरेको र बुवा आमालाई एक वचन पनि नसोधेकाले पौडेललाई दुःख लागेको पाइन्छ ।

पौडेलले छोरा बुहारीलाई अभिभावक हुनुको कर्तव्य भरसक पूरा गरे पनि छोरा बुहारीबाट उचित मानसम्मान र हेरचाह नरहेको यस भागको अध्ययनमा देखिएको छ । वि.सं. २०५५ सालमा स्वेच्छिक अवकास लिएपछि पौडेल भरतपुर ११ मा बस्ने गरेको र छुट्टै बसे तापनि आवश्यक पर्दा छोरा बुहारीलाई सहयोगका साथै हेरचाह गरेर अभिभावकीय भूमिका निभाएको पाइन्छ ।

२०५५ सालमा माडीको जगन्नाथपुरी अन्तराष्ट्रिय महिला दिवसको अवसरमा महिला हक अधिकारको विषयमा बोल्दा प्रहरीहरूले गिरफ्तार गरेर सातदिन हिरासतमा राखेर रिहा गरेको पाइन्छ । यस्तै क्रममा पौडेलले प्रतिक्रियावादी सरकारको धज्जी उडाउँदै तेस्रो कृति **पागल प्रलाप** (खण्डकाव्य) चितका जनलेखक लुसुनको **बौलाहा डायरी** र **आहक्युको साँचो कथा**बाट प्रभावित भएर लेखेको पाइन्छ । माओवादी जनयुद्ध उत्कर्षतर्फ

अधि बढ्दै गई रहेका बेला कृष्णसेन इच्छुकको संयोजकत्वमा भक्तपुरको एक घरमा अखिल नेपाल जन सांस्कृतिक सङ्घको भेलामा खुशीराम प्राखिन, शारदा श्रेष्ठका साथमा पौडेलले पनि उक्त भेलामा सहभागी हुँदा जनकलाकार चुनु गुरुङ्गसँग साक्षात्कार गर्ने मौका पाएको देखिन्छ । त्यसैबेला **सहिद गाथा** महाकाव्यको भूमिका कृष्ण सेनको मद्दतमा वैद्यवाट लेखाउन सफल भएकोले वैद्यवाट कृतिको भूमिका लेखाउने धोको पूरा भएको पाइन्छ । जनयुद्धको कार्यनीति अनुसार गाउँगाउँमा जनसरकार गठन भइरहेका बेला कोराकको एक भव्य कार्यक्रममा चितवन पूर्वोत्तर इलाकाको जनसरकार प्रमुख सुदर्शन पौडेलको घोषणाले पौडेलमा गर्वको अनुभूति भएको पाइन्छ । पौडेल लगायत पौडेलका साथीहरू मिलेर जनयुद्ध उत्कर्षतर्फ बढेका बेला जनवादी कविता, लेख, लेखेर जनताको मनोबल उच्च राख्न हौसला बढाएको पाइन्छ । जसका लागि शारदा श्रेष्ठको संयोजकत्वमा रहेको अखिल नेपाल जनसांस्कृतिक महासंघ मातहतको 'साहस' सांस्कृतिक टोली क्रियाशील भएको पाइन्छ ।

२०५७ सालमा पौडेल घरमै टि.भी. हेरेर बसेका बेला हतियार धारी युनिफार्ड कमानका दश बाह्र जनाले हात पछाडी लगेर हत्कडी लगाएर गिरफ्तार गरे र पटकपटक चरम यातना र डर देखाएर सोधपुछ गर्ने काम प्रशासनले गरेको पाइन्छ । पौडेल त्यसबेला अखिल नेपाल जनसांस्कृतिक महासंघको जिल्ला अध्यक्ष भएको पाइन्छ । प्रशासनका व्यक्तिहरूको असभ्य यवोली र अभद्र व्यवहार सहनुभन्दा सहिद हुनु राम्रो लागेको मृत्युदेखि डर नलागेको र मृत्युको डर मान्ने मान्छे क्रान्तिमा होमिदैन भन्ने तथ्य यस शीर्षक *मेरो गरिफ्तारी र सहिद गाथा* महाकाव्यमा पाइन्छ ।

प्रहरी हिरासतमा आस्थाका बन्दीहरूलाई प्रशासनले पशुतुल्य व्यवहार गर्ने, खाने, सुत्ने व्यवस्थामा लापरवाही गरिने बन्दीहरूलाई पशुवत व्यवहार गर्न लगाउने, मनोरञ्जनको साधनका रूपमा कैदीलाई काम लगाउने, मनोमानी रूपमा निदेशन दिने जे पायो त्यही बोल्ने जस्ता अमानवीय व्यवहार देखेर पौडेलले *कशलाई कृष्णको चिठी* भन्ने कविता लेखेको पाइन्छ । १३ दिनको गिरफ्तारी पछि पौडेललाई भरतपुर बन्दी गृहमा तीन महिनाका लागि चलान गरेको पाइन्छ । प्रहरी प्रशासनले गरेको व्यवहार देखेर पनि गलत नसक्नुले पौडेलको निर्भीक पनलाई देखाउन खोजेको छ ।

यसरी भाग चारमा पौडेलको पेशाप्रतिको इमान्दारिता, राजनीतिक निष्ठा र प्रगतिवादी साहित्यतर्फको लगाव र जेल जीवनको वर्णन पाइन्छ । आफ्नो खुसी र सुखभन्दा सर्वहारा निम्न वर्गको हकहीतमा जीवनको अमूल्य समय पौडेलले खर्च गरेको देखिन्छ ।

ग) पात्रहरू

यस भाग चारमा उल्लेखित पात्रहरू निम्न रहेको पाइन्छ - बालनन्द सुवेदी, जगतराज पौडेल, निर्मल लामा, प्रचण्ड, कृष्णसेन, पारिजात, खुसीराम पाख्रिन, रवीकिरण निर्जीव, गुणराज लोहनी, शारदा श्रेष्ठ, चेतकान्त चापागाई, दाताराम अधिकारी, दिवाकर भुषाल, कान्छी बुहारी सवी, सान्तवना (नातिनी), सदीक्षा (नातिनी), सद्भाव (नाति), चुनु गुरुङ, च्याङ्वा लामा, वर्षा गजमेर, कल्पना अधिकारी, गोकूल जोशी, एस.पी. ।

यिनै पात्रहरूसँग जोडिएर यस भागका कथा अगाडि बढेको पाइन्छ । कुनै कुनै पात्र त नाम मात्र उल्लेख भएको प्रसङ्गका उदाहरणमा उल्लेख हुन आएको पाइन्छ । लेखकको जीवन कथामा यी पात्रहरूले यस भागको कथालाई गतिशिलता प्रदान गरेको पाइन्छ ।

घ) परिवेश

यस भागमा घार्मी, काठमाडौं लगायत चितवनका माडी, भरतपुर, पटिहानी, जगतपुर जस्ता स्थान विशेषको परिवेश पाइन्छ । त्यस्तै गिरफ्तार र थुनुवामा पर्दा बन्दीहरूलाई राख्ने कैद अथवा बन्दीगृहको अस्तव्यस्त असभ्य परिवेशको पनि उल्लेख पाइन्छ । यस भागमा उत्कर्षतर्फ लाग्दै गरेको जनयुद्धको परिवेश पाइन्छ । यस भागमा पौडेलको राजनैतिक परिवेशको विशेष रूपमा वर्णन पाइन्छ । पौडेलको पारिवारिक परिवेश, पेशागत परिवेश, साहित्यिक परिवेश, राजनैतिक परिवेशले त्यस बेलाको समाज र सोचाइ छर्लङ्ग बनाएको छ ।

ङ) भाषाशैली

अन्य भागमा जस्तै यस भागको भाषाशैली रहेको छ । सरल भाषा शैली, सामान्य पाठकको लागि बोधगम्य बन्न पुगेको छ । कविको कविता लेखनको प्रभाव आत्मकथाबाट अलग रहन नसकेकाले कविताको भाषा पद्यात्मक बन्न पुगेको देखिन्छ । ठाउँ ठाउँमा कविताका पंक्तिहरू रहेकोले कवितात्मक शैलीको स्वाद चखाएको पाइन्छ । शब्दहरूमा भर्रा, आगन्तुक, तत्सम र अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । किचाधान, भारफूक, टिल, चुक्ली, काजकिरिया जस्ता भर्रा नेपाली शब्द पाइन्छन् भने गुण्डा, कारवाही नटबोल्ड, सि.आइ.डी., एस.पी. जस्ता आगन्तुक शब्दहरू देखिन्छन् ।

यथार्थपरक रूपमा स्वतस्फूर्त शैलीमा लेखिएको आत्मकथा अतीतका पानाहरूको यस भागको भाषाशैलीको व्याकरणात्मक त्रुटी प्रायः पाइँदैन । उखानको प्रयोग पनि कहिँ कतै पाइन्छ । ‘म ताक्छु मुढो बन्चरो ताक्छ घुँडो’ सुइँकुच्चा ठोक्नु, चुक्ली लाउनु, जग बसाल्नु जस्ता उखान र टुक्काको प्रयोगले भाषाशैलीमा रोचकता मिठास थपेको पाइन्छ । त्यसै, रे, पो, नि, ल जस्ता निपातको प्रयोगले भाषाशैलीमा सजीवता देखिन्छ ।

अतीतका पानाहरू भाग-५ अन्तरबाह्य संरचना

पौडेलको यस कृति **अतीतका पानाहरू** २०७२ आत्मकथाको पाँच भागमध्ये अन्तिम भाग यस खण्डमा परेको छ । यस भाग पृ. १२७ देखि १८७ पृ. सम्म फैलिएको छ । यस भागमा सत्ताइस वटा शीर्षकमा पौडेलको आत्मकथा वर्णित पाइन्छ । यो भाग सबैभन्दा लामो भाग रहेको छ । यसका शीर्षकहरूको अक्षरको आकार चौध प्वाइन्ट छ भने अन्य अक्षरको आकार दश प्वाइन्ट रहेको पाइन्छ । पौडेलको जीवनको उत्तरार्द्धका कथाहरू समेटिएको पाइन्छ । यस भागको अन्तरबाह्य संरचनाको अध्ययन निम्नानुसार गरिएको छ:

क) शीर्षक

यस भागमा पौडेलका आत्मकथालाई निम्न शीर्षकमा विभाजन गरि लेखिएको पाइन्छ :

१. बन्दी जीवन र आदर्श कोकिल काव्य
२. आस्थाका बन्दी र पार्टीको स्थिति
३. कृष्ण सेन इच्छुकको हत्याको खबर
४. दशैंको एउटा अविस्मरणीय घटना
५. आस्थाका बन्दीहरूको रिहा ?
६. जेठो छोराको गिरफ्तारी र बेपत्ता
७. छोरा बुहारीको पुनः गिरफ्तारी
८. मनको घाउ भन् बल्भियो
९. युगमा एक पटक आउने दिन
१०. घर त त्रासदीपूर्ण जङ्गल भयो

११. अन्तिम लडाइँको तयारी
१२. सलह
१३. शारदा स्मृति प्रतिष्ठानको स्थापना
१४. सोमेश्वरमा गुञ्जिएको देशभक्तिको स्वर
१५. जीवनको अप्रत्याशित मोड
१६. स्वत्व गुम्दै गएपछि
१७. यमुना दाइसँग बिताएका क्षणहरू
१८. फूपूको निधन
१९. समय बलवान् हुँदो रहेछ ।
२०. धेरै टाढा जाँदै छु ।
२१. पारिवारिक संस्कारको प्रश्न
२२. कस्तो बिडम्बना
२३. मेरो स्वास्थ्य र डाक्टरहरूको व्यवहार
२४. अतीतलाई फर्केर हेर्दा
२५. एउटा गजल
२६. प्रलेस प्रतिभा पुरस्कार प्राप्त गर्दा
२७. मेरा अन्तिम इच्छाहरू

यिनै शीर्षकसँग सम्बन्धित पौडेलका जीवन कथाले आत्मकथालाई उत्कृष्टता प्रदान गरेको पाइन्छ । शीर्षकले नै कथावस्तुलाई दर्शाएको पाइन्छ । यसैले कथावस्तु अनुसार शीर्षक र शीर्षक अनुसार कथावस्तु उपयुक्त नै देखिन्छ । प्रत्येक शीर्षकको अक्षरको आकार चौध प्वाइन्ट रहेको देखिन्छ ।

ख) कथावस्तु

पौडेललाई तेह्र दिन हिरासतमा राखेपछि तीन महिने थुनुवा पूर्जा थमाएर भरतपुर कारागारमा चलान गरेको र जेलभित्रको नारकीय जीवन नेपाली जनता र समाजको मुक्ति:को लागि लिउनु परेको देखिन्छ । नेपाली सेना र नेपाल प्रहरीका दुरवचन र दुर्व्यवहारले पौडेलमा क्रान्तिको लागि चाहिने आत्मबल थपिन पुगेको देखिन्छ । पौडेलले साहित्य

लेखनबाट नै प्रतिगामी शासकहरूको धञ्जी उडाउने र खण्डन गर्ने गरेको उहाँका कृतिहरूको अध्ययनले देखाउँछ । जेलमा बस्दा पौडेलले 'आदर्श कोकिल' खण्डकाव्य लेख्न शुरु गरेको पाइन्छ । त्यसबेला जेलमा साहित्य लेखनमा पनि प्रतिबन्ध लगाएको पाइन्छ । आस्थाका बन्दीहरू धेरै र धेरै पेशामा आबद्ध भएका पाइन्छन् । उनीहरू चेस खेलेर, क्यारमबोर्ड खेलेर, पत्रपत्रिका पढेर, लुकीछिपी साहित्यिक रचनाहरू लेखेर दिन बिताएको पाइन्छ । जेलको क्षमता भन्दा बढी कैदी भएकाले जेलमा भूइँमा सुत्न पनि सकस परेको र खाना खाने देखि मलमूत्र विसर्जन गर्ने हरेक ठाउँमा समस्या समस्या नै रहेकाले नेपालमा कैद सुधारगृह नभएर शिकारगृह भएको पुष्टि पाउन सकिन्छ । यसै जेलको जीवनमा नै पौडेलमा रक्तचाप सम्बन्धी समस्या देखियो र आजसम्म पनि त्यसको औषधी सेवन गरेको पाइन्छ । पौडेललाई जेलमा उहाँका साथीहरू, श्रीमती र छोरी शोभा पटक पटक भेट्न गएको देखिन्छ ।

जेलभित्र आस्थाका बन्दीहरू धेरै भए पनि जेलभित्र नेतृत्व गरी आन्दोलन गर्ने आफ्ना हकहीतका कुराहरूको माग गर्ने गरेको पाइँदैन । तर महिला वार्डमा भने शारदा श्रेष्ठले नेतृत्व गरेको पाइन्छ । पुरुष बुद्धिजीवि वर्गलाई अनुरोध गर्दा नसुनेपछि आस्थाका बन्दीहरूमा बुद्धिजीवी वर्ग अवसरवादी भएको पौडेलले महसुस गरेको पाइन्छ ।

पौडेल जेल जीवनमा नै रहँदा जनादेश साप्ताहिकका सम्पादक, अखिल नेपाल जनसांस्कृतिक महासङ्घका केन्द्रिय अध्यक्ष, शालीन व्यक्तित्वका धनी, जनताका महान् कवि कृष्णसेन इच्छुकको हत्याको खबरले पौडेल लगायत सबै आस्थाका बन्दीहरू मर्माहात भएको पाइन्छ । यस खबर सुनेपछि पौडेलले 'महान् सहीद कृष्ण सेन इच्छुक' भन्ने शीर्षकमा एउटा कविता रचना गरेको पाइन्छ ।

एक पटकको दशैंको घटना कविका लागि अविस्मरणीय बन्न पुगेको देखिन्छ । दशैंको अवसरमा बन्दीहरूको हस्ताक्षर उठाएर नगरपालिका, जि.वि.स., जिल्ला प्रशासन बाट दशैंका लागि रकम माग गरिँदो रहेछ । त्यस्तैमा आस्थाका बन्दीहरूसँग हस्ताक्षर लिने भनी आउँदा हामी सल्लाह गरेर हस्ताक्षर गर्छौं भनेर साथीहरू बीच सल्लाह गर्दा हस्ताक्षर नगर्ने भन्ने कुरा दर्शाउन एकजनालाई नाइके बनाइ त्यो पत्र फिर्ता पठाउँदा अभद्र व्यवहार गरेकाले सबैले हस्ताक्षर गरी पठाए यसैमा मासुको भागबन्डा लगाउँदा गरेको सल्लाह

अनुसार व्यवहार नपाएपछि आस्थाका बन्दीहरू बीच पनि मतैक्य नरहेको कम्युनिष्ट नैतिकता आस्थाका बन्दी बीचमा पनि नरहेको महशुस पौडेल गर्न पुगेको पाइन्छ ।

आस्थाका बन्दीहरूलाई थुनुवा म्याद पूरा भएपछि मध्य रातमा प्रहरीले लैजाने र दशपन्ध्र दिन बेपत्ता गराएर थप थुनुवा पूर्जा थमाएर पुन जेलमा राख्ने प्रहरी प्रशासन को कुकृत्यलाई सबै बन्दीहरूले महसूस गरिसकेको अवस्थामा पनि पौडेलको टोलीलाई भने त्यसो नगरी तीन महिना पछि रिहा गरेको पाइन्छ ।

पौडेल २०५९ माघ ८ गते रिहा भएपछि पौडेलका छोरा सुदर्शन पौडेललाई सेनाले नवलपरासीबाट बेपत्ता पारेको र छोरोको खबर पाउन पौडेल गृहमन्त्रालय, प्रशासन कार्यालय, जल्ला प्रशासन कार्यालय, मानव अधिकारवादी, सेनाको सम्बन्धित कार्यालय विभिन्न नेता, पत्रकार, उच्च पदका मानिसहरूलाई हारगुहार गरेर, हजारौं अनुनय बिन्ती चढाएर मुद्धा मामिला गरेपछि न्यायधीश ताहिर अली अन्सारीको इजलासले छोरालाई रिहा गराउन पौडेल सफल भएको देखिन्छ । वि.स.. २०५९/५/१० मा सरकार र माओवादी बीचको युद्ध विराम भङ्ग भएपछि पुनः छोरा बुहारीको गिरफ्तारी भएको पाइन्छ ।

जनयुद्ध चर्केका बेला जनसेनालाई सेनाले मकै भुट्टा भै बन्दुकको गोलीले भुट्टे त्यो अवस्थामा छोरा बुहारीको बेपत्ता पारिनाले पौडेल धेरै तनावमा परेको देखिन्छ । यो मर्म वेपत्ता पारिएका परिवारका सदस्यहरूलाई मात्र थाहा हुन्छ । के हुने र कसो हुने हो भन्ने कुराको टुङ्गो छैन । नेपाली आमाहरू कयौंको कोख रित्तिएका बेला पौडेलका मनमा नाना थरीका हुण्डरी चल्नु स्वभाविकै देखिन्छ । पौडेलले पुनः पत्रकारहरू मानवअधिकारवादीसँग, प्रहरी कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय पुगेपछि छोरा बुहारीको खबर पाएको र छोराको स्वास्थ्य राम्रो नभएको र अवस्था नाजुक हुँदै ग एकाले धेरै दौडधूप र हारगुहार गरेपछि काठमाडौंको टिचिङ अस्पतालमा उपचार गराउन सफल भएको देखिन्छ । पौडेलको यस घटनाले एक बाबुले आफ्नो सन्तानप्रति गर्ने समर्पण भाव र चिन्ताको आँकलन सजिलै गर्न सकिन्छ । २०६२/०६३ को जन आन्दोलनबाट भएको परिवर्तनसँगै पौडेलका छोरा अदालतको आदेशबाट रिहा भएको र पौडेल काठमाडौं गएर छोरालाई घर लिएर आउँदा पौडेलले महाभारतको युद्ध जिते जस्तो महशुस गरेको पाइन्छ ।

निष्ठावान्, क्रान्तिकारी, वीराङ्गना शारदा श्रेष्ठको स्मृतिमा 'शारदा स्मृति प्रतिष्ठानको स्थापना' पौडेलकै विशेष सक्रियतामा स्थापना भएको पाइन्छ । शारदा श्रेष्ठ

तेह/चौध वर्षको उमेरदेखि जनवादी कलातिर आकर्षित भएर जनगायक खुसीराम पाख्रिनको सांस्कृतिक टोलीमा संलग्न भएर नेपालका पुरै जिल्ला र भारतका केही स्थानहरूमा आफ्नो जनवादी कला प्रदर्शन गर्ने एक क्रान्तिकारी विराङ्गनाले तीस/बत्तिस वर्षको उमेरमा पार्टीको माथिल्लो तहको जिम्मेवारी सम्हाल्न सफल भएको पाइन्छ । उनी सामना परिवार र एकीकृत अखिल नेपाल जनसांस्कृतिक महासंघको केन्द्रीय सदस्य र चितवन, लमजुङ र तनहुँको क्षेत्रीय इन्चार्ज भइसकेको पाइन्छ । कार्यकै सन्दर्भमा तनहुँको मीमादमा २०६१ असार ३१ गते तत्कालीन शाही सेनाका लल्लादहरूले घेरामा पानी उनको हत्या गरेर लास समेत जफत गरेको पाइन्छ । क्रान्तिकारी विराङ्गना शारदा श्रेष्ठ मरेर गए पनि उनको उदात्तकर्मले हामीबीच अजर अमर रहेको र उनकै स्मृतिमा 'शारदा स्मृति प्रतिष्ठान' र शारदा घरदैलो प्रतिभा प्रवाह साहित्य शृङ्खला मासिक रूपमा चलिरहेको पाइन्छ । चन्दा उठाएर पाँच लाखको अक्षय शारदा स्मृति प्रतिष्ठानको रहेको र प्रत्येक वर्ष जनवादी कला साहित्यमा सहयोग पुऱ्याउने चितवन र चितवनसँग जोडिएका जिल्लाका स्रष्टाहरूलाई तीस हजारको पुरस्कार २०६८ सालबाट दिँदै आएको पाइन्छ ।

पार्टीको फुटले पौडेलका आशामा बज्रपात भएकाले पौडेलले पार्टीको सबै जिम्मेवारी पदबाट राजीनामा दिएर पछिल्लो समय साहित्यिक लेखनमा बढी सक्रिय रहेको पाइन्छ । पौडेलले मदनमेहन जोशी स्मृति (२०६९) र शारदा स्मृति (२०७०) पुरस्कारबाट सम्मानित भइसक्नु भएको पाइन्छ ।

भारतीय विस्तारवारले नेपालमा विभिन्न ठाउँमा सिमाहरू मिचीरहेका बेला माडीको सोमेश्वरमा रहेको सीमा पहिलेको ठाउँमा नभई अर्कै ठाउँमा भारतले मनोमानी ढङ्गले बनाएको पाइन्छ । यसैको विरोध गर्न २०६५ सालमा ए. अखिल नेपाल जनसांस्कृतिक महासङ्घको घोषणा अनुसार बरुवा विकट मैदानमा "राष्ट्रिय जागरण अभियानको सन्दर्भमा कवि गोष्ठी तथा एकता घोषणा कार्यक्रमको अवसरमा धेरै साहित्यिक व्यक्तित्व र ए.ने.क.पा. माओवादीका नेताहरूको उपस्थिति रहेको र सोमेश्वर नाकनचुलीको सिमा अतिक्रमण गरेको ठाउँमा साहित्यिक कार्यक्रममा भाग लिएका सबै बुद्धिजीवी विद्वानहरूका साथ गाउँले गएर नेपालको भण्डा पहिलेको स्तम्भ भएको ठाउँमा गाडेर खबरदारी गर्ने काम गरेको र त्यसबेला सोमेश्वरको नाकनचुलीमा देशभक्तिको स्वरका नाराले गुञ्जायमान भएको घटनाको वर्णनले राष्ट्रप्रेमको भावना हामी सबैमा जगाएको पाइन्छ ।

एकदिनको घटना सम्भन्धै पौडेलले बुवालाई भेट्न जाँदा बुबा बाँदरमुढे घटनाबाट माओवादीका क्रियाकलाप्रति रुष्ट भएको भावना र मान्छे मारेर कहिल्यै परिवर्तन हुँदैन भन्ने अति सत्य वचन पौडेललाई भन्न पुगेको देखिन्छ । छोरा नाति माओवादी जनयुद्धमा लागेकोमा पौडेलका बुवालाई मन नपरेको देखिन्छ । छोरा नातिले राम्रो धन आर्जन गर्न नसकेकोमा पनि पौडेलका पिता असन्तुष्ट देखिएको पाउन सकिन्छ । त्यस दिन पौडेलका बुवाको रुवाइ देखेर पौडेलले त्यो घटनालाई जीवनको अप्रत्याशीत मोड ठानेको पाइन्छ ।

“हरेक व्यक्ति वा वस्तुको स्वत्व हुन्छ । स्वत्व भनेको आफ्नोपन अथवा पहिचान हो” (अतीतका पानाहरू पे. १५८) स्वत्व बिना राष्ट्र, व्यक्ति, ताल तलैया नदी जस्ता सबै वस्तुको स्वत्व हुन्छ । जहिले सतव समाप्त हुन्छ । त्यस वस्तु वा व्यक्ति राष्ट्र जुनसुकैको आफ्नो अस्तित्व हुँदैन (अतीतका पानाहरू, १५८) । अंग्रेजको शासनले भारतको स्वत्व गुम्यो । नदीनाला ताल तलैया प्रदुषित हुँदा तिनीहरूको स्वत्व गुम्न जान्छ । महाभारतमा धृतराष्ट्रले आफ्नो गुमाएर पुत्रमोहमा पर्दा विनाश निम्त्याए । दुर्योधनले द्रौपदीलाई सभाको बीचमा नङ्गयायो पाण्डवहरूको स्वत्व समाप्त भयो र वनवासी हुनु पर्यो । रामको स्वत्व समाप्त भएकै कारण सम्यु नदीमा हाम फालेर आत्महत्या गर्नु पर्यो । काला जातिहरूको गुमेको स्वत्व फिर्ता गर्न नेल्सन मण्डेलाले सत्ताइस वर्षको जेलको कठोर यातना भोग्नु पर्यो (अतीतका पानाहरू, पृ. १५९) । यसरी स्वत्व रक्षाका लागि विभिन्न सङ्घर्ष गरेको हामीमाभ उदाहरण प्रस्तुत गर्दै जीवनका लागि स्वत्व आवश्यक छ भन्ने चेतना पाठकमा जागृत गर्ने पौडेलको प्रयास पाइन्छ । पौडेल आफैपनि पुत्रमोहमा परेर आफू नाङ्गिन परेको औलो दिँदा डुडुलो निल्दै गएर पौडेल दम्पतिले जीवनको उत्तरार्द्धमा दुःख पाएको जीवन भोगाइले पाठकहरू सबैमा पौडेल भैं स्वत्व गुमाएर ननाङ्गिन अनुरोध समेत गरेको पाइन्छ । पौडेल नाङ्गिनुमा पौडेलको सोभोपन, जसमा पौडेलका बुवाको प्रभाव र मुत्रमोह जसमा पौडेलका बुवाको प्रभाव र मुत्रमोह जसमा धृतराष्ट्रको प्रभाव परेको पौडेलले स्वीकारेको पाइन्छ ।

प्रेम ब. पण्डित एक क्रान्तिकारी छवि भएका व्यक्तित्व जो एकीकृत अखिल नेपाल जनसांस्कृतिक महासंघ, चितवनको उपाध्यक्ष भइसकेको पाइन्छ । उनैको स्मृतिमा उनका परिवार जनले स्थापना गरेको अक्षयकोष सञ्चालन समितिको सल्लाहकारमा यमुना दाइ र पौडेल रहेको पाइन्छ । यमुनादाइ २०१२ देखि कम्युनिष्ट पार्टीको सदस्य भएको र उहाँ

गैंडाकोट निवासी हुनुहुन्छ (अतीतका पानाहरू, पृ. १६०) । यमुना दाई 'जेष्ठ नागरिक सेवा समाज' का उपाध्यक्ष भएको पाइन्छ । यमुनादाई ले जेष्ठ नागरिकहरूको पीरमर्का बुझ्न घरघर गएर बुढाबुढीलाई भेट्ने गरेको र अन्यायमा परेका बुढाबुढीका छोराबुहारीलाई सम्झाउने काम गरेको पाइन्छ । यमुना दाइले भने अनुसार पन्चानब्बे प्रतिशत बुणबुढीको अवस्था बेहाल छ । कसैका छोराबुहारी विदेशमा, अशक्त बुढाबुढीमात्र घरमा यसै बेहाल अवस्था र कसैका छोराबुहारी घरमा हुँदा पनि बाबुआमाको कुनै वास्ता नगर्ने, बाबुआमासँग सरसल्लाह नगर्ने, बाबुआमाको स्याहारसुसार र मान सम्मान नगरेको पाइन्छ । कहीं कतै त बुढाबुढी माथि बोक्सीको आरोप लगाउँदा पनि छोराछोरी चुपचाप लागेर बस्ने गरेको र बुढाबुढीले न्याय पाउन नसकेको अवस्था पनि देखियो यसबाट छोराछोरीले श्रवणकुमारले जस्तो त होइन सामान्यभन्दा सामान्य हेरचाह पनि गर्न छाड्दै गएका र यो कुसंस्कारले भविष्यमा विकराल रूप नलेला भन्न सकिँदैन भन्ने सन्देश यमुना दाइसँग बिताएका क्षणको वर्णन गर्दै पौडेलले जेष्ठ नागरिक प्रतिको कर्तव्य हामी सबैले आ-आफ्नो ठाउँबाट पूरा गर्नुपर्न भन्ने सन्देश दिन खोजेको पाइन्छ ।

पौडेलकी हजुरआमा फूपूको जिम्मा पौडेललाई लगाएर बकस पास गरेर दिइसकेकी थिइन । फूपूप्रति पौडेलको विशेष कर्तव्य थियो । यसो हुँदा हुँदै पनि पौडेलको विशेष कर्तव्य थियो । यसो हुँदा हुँदै पनि पौडेलले फूपूलाई आफूसँगै मिलाएर राख्न नसकेको देखिन्छ । फूपू अरूको उक्साहटमा उक्सेर कहिले कता कहिले कता हिँडेको पाइन्छ । फूपूको तीसलाख पर्ने सम्पत्ति हडपन देवरले फूपूलाई फकाए केही पैसा दिएका रहेछन् त्यसपछि फूपू देवघाटमा बस्दै आएको र २०७१ सालमा फूपूको निधन भएको पाइन्छ । पौडेललाई बकसले धेरै सकस पारेको देखिन्छ । गृह कलहको प्रमुख कारण नै बकस भएको देखिन्छ ।

समय बित्दै गए पौडेलका बुवाले आफ्नो चौरासी, एकाहा आफ्नै तरिकाले लगाउनु भएको र यसै मेसोमा पौडेलले बुवा सँग बुवा आमाको अक्षय कोष स्थापना गर्नका लागि सक्दो रकम संकल्प गर्न मञ्जुर गराएको र यसै विषयमा भाइहरूसँग सल्लाह गर्दा सहमति नभएपछि पौडेलले आफैले एकलाख घनराशीको 'डिल्लीराम धनसरा प्रतिभा पुरस्कार-२०७०' स्थापना गरेको पाइन्छ ।

पौडेलमा प्रगतिवादी क्रान्तिकारी प्रवृत्ति देखिन्छ । यसैको प्रभावले समाज परिवर्तन गर्नका लागि जनयुद्धमा ज्यानको बाजी थापेर सक्रिय रूपमा लागिपरेको पाइन्छ । समाज

सुधार गरेर हिँड्ने व्यक्ति आफ्नो घरभित्रको समस्या समाधान गर्न नसकेको पाइन्छ । पौडेल र दाजुभाइ बीच राम्रो सम्बन्ध हुन सकेन र परिवार भित्र आपसी सहयोग प्रेम र सौहार्दताको वातावरण बनाउन पटक पटकको प्रयासमा पनि असफल रहेको पाइन्छ । छोरा बुहारीमा राम्रो संस्कारको विकास गराउन पनि पौडेल पछि परेको देखिन्छ । पौडेलमा मानसिक आघात हुँदा छोराबुहारीको उचित माया ममता प्राप्त नभएको, आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्न मीठो बोलेर पौडेल दम्पतिलाई घरवार बहिन बनाएका प्रसङ्गले पौडेल पारिवारिक पक्षमा कमजोर देखिएका छन् । यो स्वार्थी दुनियाँमा आफ्ना मातापिताको मर्म बुझ्ने खालका सन्तानका रूपमा पौडेलका छोराबुहारीलाई लिन सकिने देखिँदैन दशैं तिहार जस्ता चाडवाडमा पौडेल दम्पति एकलै आँशु बगाएर बसेका प्रसङ्गरूले पौडेल आफ्ना लागि केही नराखेर सबै छोराहरूको नाममा गरेकोमा पछुतो मानेको देखिन्छ ।

यिनै जीवन्दगीका तीतामीठा भोगाइ लिएर २०७१ साल भदौ १८ गते जन्मथलो पोखरातिर व्यथित मन लिएर हिँडेको देखिन्छ । जस्तोसुकै समस्यामा जेलिन पुगे पनि पौडेलमा आत्मबलको कमी देखिँदैन जीवनप्रतिको सङ्घर्षमा उच्च मनोबलका साथ लागिपरेर नेपाली साहित्यलाई आफ्नो सर्वस्व ठानेर आफ्ना कृतिहरू मार्फत नेपाली जनताहरूलाई सुसज्जित गर्ने काममा लागिरहेको देखिन्छ ।

छत्तीस वर्षदेखिको कर्मथलो छाडेर आफ्नै जन्मभूमिमा फर्केका पौडेलले 'धेरै टाढा जाँदै छु' शीर्षकमा एउटा कविता लेखेका छन् जसमा पौडेलका सपनामा असिना वर्षेको सबै सपना चकनाचुर भएको भारी मन र गहभरी आँशु लिएर चितवन छोड्नुपरेको बाध्यताको भावका साथै जीवनमा उर्जा नगुमाएसम्म जीवन संघर्षमा लागिरहने आशावादी सोच पनि कवितामा पाइन्छ ।

पौडेलले आफ्ना स्यानाबालाई साईको अनुरोधमा सम्झाई बुझाई धामीको जग्गा बेचन लगाएर तराईतिर भाइ बसाईसराइ गरीगएको तर स्यानाबाको हेरचाह नगरेकाले स्यानाबा पुनः घार्मी नै फर्कि अर्काको घर ज्याला मजदुरी गरी खाएको र अर्काको घरमा मर्नु परेको तितो यथार्थले पौडेललाई पश्चातापमा पारेको पाइन्छ । पौडेलले सबैको राम्रै होला भनेर स्यानाबालाई घार्मीको जग्गा बेचन मंजुरी गराएका थिए तर परिस्थितिले सोचे जस्तो बनाएन । जसको परिणम स्यानाबाको कुकुर जस्तो मरण हुन पुग्यो ।

पौडेलमा परिवारभित्र पारिवारिक संस्कार विग्रेको र पारिवारिक संस्कार विग्रदा प्रगति पथमा पर्खाल खडा हुन जान्छ, जसले परिवारको दुर्गती बनाउन सक्छ, यसै चिन्ताले पौडेलले आफ्नो परिवारलाई एकता, माया प्रेममा गाँस्ने र संस्कारमा हिँडाउन सक्ने नयाँ कूल दीपकले जन्म चाँडै लियोस भन्ने शुभेच्छा प्रकट गरेका छन् । पूँजीवादी समाजमा त पारिवारिक प्रेम महत्त्वपूर्ण हुन्छ, भने नेपाली समाजमा त पारिवारिक प्रेम बिना चलन नसक्ने र त्यसको परिणाम नराम्रो हुने समाज र देशलाई विकासको गतिमा हैन अन्धकार तिर धकेल्न पुग्दछ । पारिवारिक प्रेमलाई धुरी बनाएर संसारको उत्कृष्ट घर (दर्शन) को निर्माण महान् दार्शनिक मार्क्सले गर्नुभएको हो (अतीतका पाना, पृ. १७१) ।

“पूँजीवादी समाजमा त पारिवारिक प्रेमको धेरै महत्त्व छ, भने समाजवादी समाजमा त यसको महत्त्व अबै प्रबल रहन्छ, भन्ने कुरामा कुनै विवाद नहोला । पौडेलले उठाउन खोजेको आदर्श पारिवारिक आदर्श हो जुन आदर्श रामाजिक आदर्शमा रूपान्तरित होस् । यसै आदर्शलाई सौन्दर्यपरक आदर्श भनिन्छ, ” (अतीतका पानाहरू, पृ. १७२) ।

यसरी पौडेलले पारिवारिक आदर्शलाई हामी सबैले व्यवहारमा उतार्ने कोसिस गरौं भन्ने सन्देश दिन खोजेको पाइन्छ । अनिमात्र हाम्रो समाजमा भएका प्रतिभाहरू स्वतस्फूर्त खुला आकाशमा प्रस्फुटित हुने अवसर पाउन सक्छन् ।

पौडेललाई आफू चाडो जन्मेकामा पश्चाताप छ । पौडेलले बेलैमा साहित्यको मर्म बुझ्न नसक्नाले चाहे जति साहित्यको सेवा गर्न नसकेको र आफू भित्रका प्रतिभाको उजागर पूर्ण रूपले गर्न नसकेको महसुसगरेको पाइन्छ ।

पौडेल पोखरा गएपछि प्रगतिशील, प्रगतिवादी साहित्यिक विद्वानहरूसाग परिचित हुने अवसर गण्डकी साहित्य संगम पोखराले जुराएको पाइन्छ । शृङ्खलाको हरेक महिनाको पहिलो शनिबार हुने नियमित साहित्यिक कार्यक्रममा सहभागी भई देश र श्रमजीवी जनताले भोग्नु परेका पीडा, मर्म, वेदनाका स्वरका साथै देशमा भएका विकृति, विसङ्गति, राष्ट्रघात, भ्रष्टाचार, अन्याय, अत्याचार, वैदेशिक हस्तक्षेपका विरुद्ध विभिन्न साहित्यिक विधा मार्फत खबरदारी गर्दै आइरहेको पाइन्छ ।

यसरी जीवनको उत्तरार्द्धमा पनि साहित्य प्रतिको पौडेलको मोह र योगदानको कदर गर्दै गण्डकी साहित्य संगमद्वारा स्थापित हरेक दुईदुईवर्षमा गोकुलप्रसाद जोशीको जेठ ८

गते पर्ने जन्मजयन्तीको अवसर पारी प्रदान गरिने २०७१ सालको 'गण्डकी वाङ्मय पुरस्कार' ले सम्मानित र पुरस्कृत हुने सुअवसर प्राप्त भएको देखिन्छ । यस पुरस्कारले आफूमाथि ठूलो जिम्मेवारी थपिदिएको पौडेलले महशूस गरेको र पोखराका सम्बद्ध मित्रहरू, विद्वानजनहरू प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गरेको पनि पाइन्छ ।

सन्तान जस्ता भए पनि सन्तानको चिन्ता नगर्ने बाबु आमा कोही हुँदैनन् । यस्तै पौडेलकी ठूली छोरी शारदाको विग्रन लागेको वैवाहिक जीवन पौडेलको सक्रियतामा र सरसल्लाहमा सफलतातिर गइरहेको थियो । नाति नातिना सबै राम्रै थियो तर त्यो धेरै समय टिक्न नसक्दा छोरी ज्वाइँको सम्बन्ध छुट्न पुगेको र ज्वाइँले छोरी माथि नाना थरिका आरोप लगाएर नपुगेर छोरीसँग अ.श पाऊँ भनी मुद्दा मामिला गरेको र यसमा पौडेलका आफन्तले नै उक्साएकाले यस घटनाप्रति पौडेलको ठूलो दुःख मनाउ रहेको पाइन्छ ।

पौडेलको स्वास्थ्य बाल्यअवस्थामा पनि राम्रो नरहेको पाइन्छ । समय बित्दै जाँदा पौडेलका छ सात वटा शल्यक्रिया भएसकेको र एकपटक मानसिक आघात भएको र निरन्तर प्रेसरको औषधी खानुपर्ने देखिन्छ । पछिल्लो समयमा पौडेलमा मुटुको समस्या पनि देखिएको छ ।

पौडेलको भोगाइमा डाक्टर भनेका विरामीका लागि जीवनदाता हुनुपर्नेमा डाक्टरको लापरवाहीले विरामीको मृत्युदाताका रूपमा डाक्टरहरूलाई पाउन सकिन्छ । डाक्टरहरूको बोलचालदेखि शान्त शितल व्यवहारले विरामीको आधार रोग कम हुन्छ भन्ने विश्वास पौडेलमा रहेको देखिन्छ । नेपालका डाक्टरहरूमा सेवा समर्पण भाव धेरैमा देख्न पाइँदैन तर कोही कोही एकाध दुई डाक्टरहरू नेपालमा पनि असल जिम्मेवार र पेशाप्रति सेवा समर्पण रहेको पाइएको पौडेलको अनुभवमा पाइन्छ । अहिलेको समाजमा डाक्टरहरूमा सेवा भावले भन्दा पैसाको भूतले शासन गरेको पाइन्छ ।

“जुन पेशाको सम्बन्धमा अहिलेसम्म मानिसहरूको मनमा आदर र श्रद्धाको भावना थियो, ती सबैको प्रभामण्डल पूँजीपति वर्गले खोसेर लियो । वकिल, डाक्टर, पूरोहित, कवि र वैज्ञानिक सबैलाई उसले आफ्नो वेतनजीवी मदजुर बनाइदिएको छ” (मार्क्स-एङ्गोल्स-कम्युनिष्ट घोषणा पत्र) ।

कार्ल मार्क्सको यही भनाइ अनुरूप मानिसहरू जुन सुकै पेशाका भए पनि पेशागत सेवा भन्दा पैसामुखी भए सेवा गर्ने गरेकाले पैसाले व्यक्तिको पेशाको अनुशासन माथि शासन गरेको पथार्थता पौडेलको डाक्टरसँगको सम्बन्धबाट बुझ्न सकिन्छ ।

हरेक मानिस जीवनमा सफल असफल दुवै हुन्छ । कुनैपक्षमा सफल हुन्छ भने कुनै पक्षमा असफल हुन्छ । पूर्णरूपमा सफल कोही पनि हुन सक्दैन । पौडेलले जीवनलाई एउटा सङ्घर्षको पहाड मानेको र बाँचिन्जेल पहाड चढ्ने सङ्घर्ष गरिरहनु पर्दो रहेछ । मानिसका जीवनमा सम्भावना र चुनौती दुवै आएका हुन्छन् । तिनै अवसरका सम्भावनासँग चुनौतीका सङ्घर्ष गर्दा कहिले फेल कहिले पास भइन्छ भन्ने सत्यता महशूस गरेको पइन्छ ।

मृत्यु सत्य छ तर मृत्युदेखि डराएर आफ्नो नैतिकता र मानवीयता बेच्ने मानिसहरू बाँच्नुको कुनै सार छैन । सौर्यशील, वीर, पराक्रमी पुरुषहरूका लागि, विराङ्गनाहरूका लागि मृत्यु सहज र सुन्दर पनि हुन्छ । उनीहरूको कर्मले उनीहरू मरेर गए पनि सधैं अमर बनेर यस धर्तीमा उदाइरहेका हुन्छन् । यसैले पौडेलले समाज देश र मानवजातिका लागि काम गरेर मर्नुलाई महान कर्म ठानेको पाइन्छ ।

पौडेलले बहत्तरौं वसन्त पार गर्दा सम्मको जीवनलाई फर्केर हेर्दा एउटा छङ्गाछुर भीरको तलबाट चुचुरोमा आएको महशूस गर्न पुगेको देखिन्छ । जहाँ गुण, दोष, जय, पराजय, सुकर्म दुष्कर्म, शक्ति, ताप, सुख, दुःख, शत्रु, मित्रु हर्ष आँशु, जीवन मृत्युसँग सँगै आएको देखिन्छ । यहीँबाट नै पौडेलको जीवनमा उर्जा मिलेको र यस किसिमको जीवनदायिनी बुटी, इच्छाशक्ति र शाहस पौडेलको जीवनीको गति रोकिएसँगै समाप्त हुने अस्तित्ववादी सोच पाइन्छ ।

पौडेलले आफ्ना कमजोरीहरूमा चाडै अरू माथि विश्वास गर्ने, सोभोपन र पुत्रमोहलाई ठानेका छन् । दीनाकर सुनारलाई विश्वास गरेर उनकै उक्साहटमा गरेका कामहरूलाई आफ्नालाई केही नराखी भविष्यको लागि कुनै सोचै नगरी आफ्ना छोराहरू माथि विश्वास गर्न खोज्नु, जेठो छोराको मोहमा परेर जे जे भन्यो त्यही मान्नुलाई आफ्नो कमजोरी वा दुर्बल पक्षका रूपमा लिएको पाइन्छ ।

पौडेलले पार्टीको सङ्गठनिक कार्यमा लाग्दा साङ्गठनिक काम र पारिवारिक त्रुटी बढी गरेको महशूस गरेका छन् । पारिवारिक रूपमा छोरीहरूको छिटो विवाह गरिदिनु,

छोराहरूलाई चाँडै छुट्टिभिन्न गरिहिनु र स्यानाबाको हकको खेत बेच्ना उनको नाममा जग्गा वा नगद केही नराख्नुलाई पौडेलको महाभूलका रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ ।

पौडेलको आत्मकथा पढ्दा जीवन एक विश्व विद्यालय हो जसबाध धेरै कुरा सिक्न सकिन्छ । जीवनका आरोह अवरोहका उतारचढावमा के कसरी सन्तुलन मिलाउनुपर्छ भन्ने कुरा जीवन भोगाईबाट सिक्न सकिन्छ । जीवन सोचे जस्तो कहिल्यै हुँदो रहेनछ । यसैले जीवनमा स्वत्व गुमाउनु हुँदैन भन्ने कुराको सन्देश पाइन्छ ।

कवि पौडेलको काव्यकारिताले आत्मकथालाई पनि काव्यमय बनाउन छुटेको छैन । एउटा गजलमा लेखक पौडेलले जीवनका चुनौतीसँग संघर्ष गर्दै दिन बितेका, जीवनमा आफ्नो खुसी भन्दा सन्तान र परिवारको ठूलो भएको, सुखदुःख रूपी जीवनको भट्टीमा हरेश नखाइ निरन्तर लगनशील र मेहनती भएर आजसम्म आएको र समाजका कुसंस्कार विसङ्गतीलाई समाजबाट हटाउने प्रयास गर्छु, जीवनका दिनहरू बितेका भाव पाउन सक्छौं ।

पौडेलले साहित्यलाई सर्वस्व ठानेर बहत्तरौं वर्षको उमेर सम्म पनि आफ्ना कलमलाई गतिशील बनाएको देखिन्छ । विभिन्न परिस्थितिले साहित्यको मर्मलाई बेलामा बुझ्न नसकेको र आफूले चाहे जति योगदान दिन नसकेको मा पछुतो मानेको पाइन्छ । ढिलै भए पनि पौडेलले आजसम्म आठ वटा कृतिहरू प्रकाशनमा ल्याएर नेपाली साहित्यप्रेमीहरूलाई ठूलो गुन लगाइसकेको पाइन्छ । पौडेल 'शारदा स्मृति पुरस्कार चितवन' २०७०, 'गण्डकी वाङ्मय पुरस्कार' पोखरा २०७१ बाट सम्मानित भइसकेको र २०७२ सालमा प्रलेस प्रतिभा पुरस्कार नेपाल (२०७२) बाट पनि सम्मानित भएको पाइन्छ । प्रलेस प्रतिभा पुरस्कार प्राप्त गर्दा आनन्ददेव भट्टबाट पुरस्कृत र सम्मानित हुने अवसर मिलेको मा खुसी देखिन्छन् । त्यस कार्यक्रमका अध्यक्ष अमर गिरी साथमा निनु चापागाई, जगदीश चन्द्र भण्डारी, आहुती, डा. रामप्रसाद ज्ञवाली, हेमनाथ पौडेल, शुशिला भट्ट, सीता शर्मा, ईश्वरचन्द्र ज्ञवाली, हिरामणि दुःखी, खेम थपलिया, हरिहर खनाल, विष्णु भण्डारी, रामबाबु सुवेदी जस्ता विद्वान् गुरुहरूसँग साक्षात्कार हुने मौका मिलेकोमा पौडेल प्रफुल्लित देखिन्छन् । एउटा विपन्न र अशिक्षित परिवारमा जन्मेका पौडेलले प्रलेस जस्तो प्रगतिशीलहरूको देशकै सर्वोच्च संस्थाबाट सम्मानित र पुरस्कृत हुन पाउनु अति नै गर्वको

कार मान्न सकिन्छ । पौडेलले प्रलेस पुरस्कारले आफूमाथि ठूलो जिम्मेवारी थपेको महसुस गरेको देखिन्छ ।

७२औँ वसन्तसम्मका जीवनका उतार चढावलाई आत्मकथामा उतार्न सफल देखिएका पौडेलले अन्तिम पेजमा आफ्ना अन्तिम इच्छाहरू पूरा गर्ने सन्दर्भमा कुनै सज्जनहरूबाट बाधा व्यवधान नपुगोस भनी विनम्र अनुरोध गरेको पाइन्छ ।

यसरी जीवनका सुख, दुःख उतारचढावमा धेरै दुःख थोरै सुख पाएका पौडेलले जस्तो सुकै परिस्थितिमा पनि समाजका कुसंस्कार विसङ्गतिको पर्दाफास गर्न सफल देखिन्छन् । जीवनमा आशावादी सोच राख्ने, उच्च मनोबलका साथ जीवन संघर्षमा तयार रहने पौडेल बुद्ध्यौलीमा पनि विविध स्वास्थ्य संकटसँग लड्दै साहित्यमा लागि रहेको पाइन्छ र साहित्य प्रतिका लगाव जीवनको गति रोकिँदा रोहिने छ भन्ने अभिव्यक्तिले जीवनको उत्तरार्द्धमा पौडेलको साहित्यिक लेखनमा अझ निखारता आएको र साहित्यप्रति बढी मोह राखेको देखिन्छ । हरेक मानिसले जीवनको यात्रामा सफलता र असफलता प्राप्त गरेको हुन्छ । जीवनमा जेजस्तो भए तापनि निराशावादी भएर हीनताबोध गरेर जीवन जिउने होइन । उन्न मनोबलका साथ आशावादी भएर जीवन संघर्षमा लाग्नुपर्छ । अनि मात्र सफलता सन्तुष्टि पाउन सक्छौँ । आफ्नो जीवन आत्मस्वाभिमानका साथ बाँच्न पाउनुपर्छ र बाँच्नु पर्छ । देश र समाजको सेवा गरेर नेपाल आमाको शिर उच्च राख्ने काम गर्न सक्नु पर्छ । सबै बाँचौ र सबैलाई बचाऔँ भन्ने विश्वबन्धुत्वको भावना मावन जातिमा हुनुपर्छ । समाजबाट भेदभावका घेराहरू हटाउनु पर्छ । सबै नागरिक स्वतन्त्र भएर शोषण उत्पीडन मुक्त भएर जीउन पाउनुपर्छ र परिवर्तित समयका साथ समाजमा लोकतान्त्रिक परिवर्तन हुनुपर्छ भन्ने जस्ता भाव आत्मकथामा पाउन सक्छौँ ।

आशा गरौँ पौडेलको कथा हाम्रा लागि प्रेरणाको स्रोत बनन पुगोस् यही साधुवाद छ ।

ग) पात्रहरू

यस भागमा वर्णित पात्रहरू निम्नानुसार पाइन्छ - यशोदा, शोभा, शारदा, चेतकान्त चापागाई, रविकिरण निर्जीव, सुशान्त, कृष्णसेन इच्छुक, खेमराज पौडेल, नारायण सिं पुन, एकराज भण्डारी, अमिक शेरचन, सि.डि.ओ., गंगाबहादुर गुरुङ्ग, लक्ष्मबहादुर गुरुङ्ग, लीलाधर

मरासिनी, ताहिर अन्सारी, श्याम पाठक, कपिल लामिछाने, बालकृष्ण पौडेल, धर्मराज आचार्य, डाक्टरहरू, देव गुरुङ, मोहन वैद्य, बाबुराम भट्टराई, गुणराज लोहनी, ऋषिराज बराल, ताराकान्त पाण्डे, जगदीशचन्द्र भण्डारी, गोविन्द पौडेल, नन्दीश अधिकारी, घनश्याम ढकाल, सीता शर्मा, सुशीला भट्ट, इन्द्र रेग्मी, मातृका पोखेल, अमर गिरी, निनु चापागाई, निर्मल लामिछाने, आहुती, प्रेमबहादुर पण्डित, फुपू, डा. निराकारमान श्रेष्ठ, स्यानाबा, पशुपतिनाथ तिमिल्सिना, भवानी पाण्डे, रविलाल अधिकारी, डा. कृष्णराज अधिकारी, भीम रानाभाट, नारायण मरासिनी, राजेन्द्र पौडेल, कूलप्रसाद खनाल, टेकनाथ बराल, पशुराम कोइराला, रामराजा रेग्मी, श्रीराम पौडेल, नारायण परिश्रमी, रघुनाथ अधिकारी, यादवराज उपाध्याय, पदम ढकाल, कल्पना चिलुवाल, मदन भण्डारी, बुद्धि सापकोटा ।

यी पात्रहरूसँग प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा पौडेलको जीवन कहानीका आयामहरू सम्बन्धित भएको पाइन्छ । यिनै पात्रहरूको वरिपरि कथानक अगाडि बढेको छ । विविध प्रसङ्गमा यिनै पात्रहरूको समावेश भएका छन् । पात्रहरू परिवेश सुहाउँदा रहेको पाइन्छ ।

घ) परिवेश

यस भागमा २०५८ सालदेखि २०७२ सालसम्मको परिवेशलाई समेटिएको छ । पौडेलको जीवनको उत्तरार्द्ध अवस्थाको जीवनलीला यस भागमा पाइन्छ । यसभागमा द्वन्द्वकालको परिवेश आएको पाइन्छ । द्वन्द्वकालमा नेपाली जनताको अपहरण गर्नु, बेपत्ता पार्ने जस्ता घटनाले द्वन्द्वकालको त्रासदी समयको चित्रण गरेको छ । पौडेलको सक्रिय राजनैति जीवन यसभागमा पाइन्छ । पौडेल जनसांस्कृतिक कार्यक्रमहरूका सिलसिलामा पहाडका नौवटा गा.वि.स., पूर्व चितवन, पश्चिम चितवन, माडी, ठोरीको बाँदरभुलासम्मको परिवेश पुगेको पाइन्छ । कैदी जीवनको परिवेशलाई पौडेलको तीन महिनासम्मको कैदी जीवनले दर्शाएको छ । यस भागमा पौडेल साहित्यतर्फ बढी सक्रिय देखिएका छन् । विभिन्न समारोहमा पुरस्कृत र सम्मानित भएका प्रसङ्गले साहित्यिक परिवेशको चित्रण पाउन सक्छौं । यस भागमा पौडेलको बुद्ध्यौलीका जीवनकथासँग पौडेलको स्वास्थ्यसम्बन्धी उपचारका क्रममा अस्पतालको परिवेशलाई पनि हामी पाउन सक्छौं । राजनैतिक परिवेश साहित्यिक परिवेश, पारिवारिक परिवेश, जेलको परिवेश जस्ता विभिन्न पक्षका परिवेशहरू यस भागमा पाउन सकिन्छ । यस भागमा माडी ठोरी देखि हेटौँडा, भरतपुर देवघाट,

चितवन जिल्ला पोखरा, काठमाडौं जसता स्थानको परिवेश पइन्छ । घटनाक्रमसँग आएका स्थानहरू र घटना पात्रले त्यसवेलाको परिवेशलाई छर्लङ्ग पारिदिएको पाइन्छ ।

ड) भाषाशैली

यस भागको भाषाशैली पनि अन्य भागको जस्तै पाइन्छ । भाषाशैली सरल सहज रहेको छ । सामान्य पाठकको लागि पनि बोधगम्य रहेको पाइन्छ । शब्दहरू परिस्कृत नभएर स्वतः स्फूर्त शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । औडाहा, गल, सुकिला, मुकिला, टुङ्गो, छारो, कुइरमिण्डल, हल, करबल, गइगुइ जस्ता भर्रा शब्दहरूको प्रयोगका साथै गिरफ्तार, क्यारेम्बोर्ड, परन्तु, हर्कत, च्यानल गेट, ग्यारेन्टी जस्ता अंग्रेजी र हिन्दी आगन्तुक शब्दको प्रयोगले कथानकलाई सजीव तुल्याएको पाइन्छ भने मुख टाल्नु, आगो भोस्नु, जोगी देखि भैसी डरा, भैसीदेखि जोगी डरा, माउ बिनाको चल्ला, मौनम सम्मति लक्षणम्, मरि हराएको सर्प, रानु हराएको मैरी भैँ जस्ता उखान र टुक्काको साथै लौ, न, नि, त, जस्ता निपात शब्दको प्रयोगले आत्मकथाको भाषाशैलीमा रोचकता र मिठास र मौलिकता पाइन्छ । त्यस्तै थचक्क जिरिङ्ग, खलखल जस्ता अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । स्वतस्फूर्त शैलीमा लेखिएको यस आत्मकथा सरल, सहज, रोचक, मैलिक र बोधगम्य रहेको पाइन्छ ।

४.१० निष्कर्ष

आत्मकथाकार पोषराज पौडेलद्वारा रचना गरिएको 'अतीतका पानाहरू' आत्मकथा आत्मपरक यथार्थवादी धारामा रचना गरिएको छ । यस आत्मकथामा विसङ्गतिवादी सामाजिक, यथार्थवादी प्रवृत्ति देख्न सकिन्छ, समाजका विकृति र विसङ्गतिलाई निराहरण गरी समाज सुधारको अपेक्षा गरिएकाले यस आत्मकथामा प्रगतिशीलताको छनक पाइन्छ । भाषिक विम्बात्मकता र प्रतीकात्मक वाक्यको प्रयोग, तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र अनुकरणात्मक भाषामा समाजका सबैखाले विकृति विसङ्गतिलाई पौडेलको जीवनका कथाले प्रतिनिधि गरेर हामी माझ सामाजिक यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ । आत्मकथा गद्यात्मक र पद्यात्मक दुवै शैलीमा पाइन्छ । हिन्दी भाषाको प्रयोग पनि कहीं कतै पाइन्छ ।

पौडेलको जन्म, बाल्यकाल, विवाह, सन्तान जस्ता पारिवारिक सम्पूर्ण प्रसङ्गदेखि पौडेलको पेशागत जीवन, राजनैतिक जीवन र साहित्यिक जीवनका पाटाहरू विस्तृत रूपमा समावेश भएको छ । पौडेल मार्क्सवादी चिन्तनबाट प्रभावित प्रगतिशील साहित्यकारका पंक्तिमा एक नक्षत्र भएर नेपाली साहित्यमा आफ्नो स्थान जमाउन सफल भइसकेको र ७२ औं बसन्त पार गर्दासम्म पनि साहित्यिक यात्रा अनवरत र अविरल चलिरहेको पाइन्छ ।

कास्कीको घार्मीमा निम्न वर्गीय परिवारमा जन्मेर दुःखपूर्ण बाल्यवस्था बिताएका पौडेलले नेपाली साहित्यमा आफ्नो छुट्टै पकड बनाउनु विभिन्न पुरस्कार र सम्मानबाट सम्मानित हुनु पक्कै हामीपाठकहरूका लागि प्रेरणादायक व्यक्तित्व हुन पुगेको देखिन्छ ।

समाजका विकृति विसङ्गति र अन्धविश्वासको पर्दाफास गर्दै जनमुखी साहित्यमा कलम चलाउने पौडेल सर्वहारा जनताको न्यायका लागि समाजमा परिवर्तन हुनुपर्छ र पूँजीवादी समाजको अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने जस्ता प्रगतिवादी भाव पौडेलका कृतिका मुख्य भाव रहेको पाइन्छ । यसैभावबाट प्रभावित भएर दशवर्षे जनयुद्धमा पौडेल ने.क.पा. माओवादी पार्टीमा लागेर भूमिगत अवस्थामा सक्रिय राजनैतिक जीवन बिताएको पाइन्छ । सर्वहारा जनताको हकहीतका लागि मुक्ति र परिवर्तनका लागि विभिन्न सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू मार्फत जनचेतना जगाउने काम गर्दा पौडेलले जेल जीवन बिताउनु परेको पाइन्छ । प्रहरी प्रशासनको ज्याजती पनि सहनु परेको पनि देखिन्छ । आफ्नो स्वार्थ भन्दा देशको सेवा सर्वोपरी ठान्ने पौडेलले आफ्नो सुखलाई कहिल्यै प्राथम्यता नदिएको पाइन्छ ।

जीवन सुखदुःखबाट निराशा नभएर जीवनवादी सोच राख्ने पौडेलमा बुद्ध्यौलीमा पनि आत्मबल उच्च रहेको पाइन्छ । साहित्यलाई सर्वस्व ठान्ने पौडेल साहित्यिक यात्रामा गतिशील नै देखिन्छन् । उनका आठवटा प्रकाशित कृतिहरूमा यस आत्मकथा बाहेक सबै कवितात्मक कृतिहरू रहेका छन् । यसबाहेक पौडेलले विभिन्न पत्रपत्रिकामा लेख, कथा निबन्ध जस्ता फुटकर रचनाहरू प्रकाशित भइसकेका र विभिन्न सांस्कृतिक कार्यक्रममा एकाङ्की नाटकहरू लेखेर प्रदर्शन गरेको पनि पाइन्छ । बहुमुखी प्रतिभाका धनी पौडेल सामाजिक काममा पनि त्यति नै सक्रिय भएर लागिपरेको पाइन्छ ।

पोखरा कास्कीको घार्मीमा जन्मेर पैंतीस वर्षको उमेरमा बसाइसरी चितवनमाडीमा कर्मथलो बनाएका पौडेलले बत्तीस वर्षे शिक्षण पेशाबाट २०५५ सालमा स्वेच्छिक अवकास लिएका पौडेल एक सफल शिक्षकका रूपमा स्थापित हुन पुगेको देखिन्छ । शिक्षासंगठनको

अध्यक्ष भएर शिक्षकको हक हीतका लागि र माओवादी पार्टीको विभिन्न जिम्मेवारी लिएर केन्द्रसम्म पुगेका पौडेलमा नेतृत्वदायी क्षमता पनि भएको पाइन्छ ।

कवि पौडेल जीवनका पछिल्लो समयमा आफ्नै पारिवारिक वातावरणमा सन्तुष्ट नभएको पाइन्छ । यसै असन्तुष्टीले पौडेलले चितवन छाडी पोखरामा (यसोदा) पत्नीका साथ बस्दै आएको पाइन्छ । आफन्तबाट नै दुःखी पौडेलले जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि साहित्यको सेवामा कहिल्यै पछि नहटेकोले नेपाली साहित्यमा पौडेलको योगदान अतुलनीय रहेको छ ।

विभिन्न उखान टुक्का र निपातको प्रयोगले आत्मकथाको भाषाशैलीमा मिठास थप्नुका साथै सजीवता प्रदान गरेको पाइन्छ । यस आत्मकथामा राणाशासनदेखि प्रजातन्त्र पंचायतीतन्त्र, बहुदलतन्त्र हुँदै राजतन्त्रको अन्त्य र लोकतान्त्रिक गणतन्त्रसम्मको परिवेश उद्घाटन हुन पुगेको छ । नेपालका विभिन्न ठाउँदेखि भारतको बनारस, दिल्ली, आसाम, पंजाव जस्ता विभिन्न स्थानहरूको विचरण भएको पाइन्छ । तात्कालीन समयको सामाजिक अवस्था जीवन पद्धति र यातायात, शिक्षा, स्वास्थ्य सम्बन्धी सेवा सुविधाका बारेमा यसै आत्मकथाबाट अध्ययन र विश्लेषण गर्न सकिन्छ । पौडेलको आत्मकथा वा जीवन भोगाइको अध्ययन गर्दा समाजका हरेक पाटाको चित्रण हुन पुगेको देखिन्छ ।

यस आत्मकथा एउटा इतिहासका रूपमा लिन सकिन्छ भने पौडेललाई मात्र एक प्रतिनिधी पात्रका रूपमा लिएर समाज र समयको अध्ययन यस कृतिले गराउन सफल भएको छ । विश्वका ठुला व्यक्तित्वहरूको आत्मकथा भन्ने पोषराज पौडेलको आत्मकथा पनि प्रेरणादायक रहेको छ । आत्मकथा विधाको श्रृङ्खलामा थप श्रृङ्खला थप्न सफल कृति बन्न पुगेको देखिन्छ । यस आत्मकथा ५ भागमा विभाजित गरी लेखिएको छ र विश्लेषणका क्रममा पनि विभाजित भाग अनुसार नै गरिएको छ । हरेक शीर्षकसँग सम्बन्धित रोचक जीवन कथाले आत्मकथा बोकेको छ । पृ. १ देखि पृष्ठ १८७ सम्म आत्मकथा फैलिएको छ । आत्मकथाभित्र कवितात्मक गद्यात्मक प्रश्नार्थक प्रतीकात्मक भाषा शैली रहेकाले रचना उत्कृष्ट रहेको छ ।

परिच्छेद : पाँच
उपसंहार

परिच्छेद : पाँच

उपसंहार

५.१ पृष्ठभूमि

आत्मकथाकार अथवा वरिष्ठ कवि पोषराज पौडेलको जन्म वि.सं. २००१ सालमा भाद्र ८ गतेका दिन भएको हो । उनका पिता सामान्य जजमानी गर्दथे जसले घरको व्यवहार राम्ररी चल्न सक्दैनथ्यो । यसैकारण पौडेलका पिता जागिरका लागि बनारस गएको पाइन्छ । पौडेलले धेरै समस्याहरूका बीच २०२४ सालमा २४ वर्षको उमेरमा S.L.C. पास गरेका हुन् । २०२३ सालबाट शिक्षण पेशामा आवद्ध पौडेलले कविता लेखनसँगै आफ्नो साहित्यिक यात्रालाई अगाडि बढाएको देखिन्छ । पौडेलका कवितासंग्रह, खण्डकाव्य, महाकाव्य, शोककाव्य र जीवनी काव्य प्रकाशित भइसकेका पौडेल काव्यकारितामा सिद्धहस्त देखिन्छन् । छन्दोबद्ध कविताका पारखी पौडेलले नाटक एकाङ्की, कथा, निबन्ध आदि पनि लेखेको पाइन्छ । विभिन्न पत्रपत्रिकामा लेखेका निबन्ध फुटकर कविताहरू प्रकाशित भइसकेका पनि पाइन्छन् । पौडेलको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वमा शोध पत्र पनि तयार भइसकेको छ । पौडेलको यस आत्मकथा **अतीतका पानाहरू**को कृतिपरक अध्ययन विश्लेषण गरी उपसंहार समेत लेखिएको छ ।

५.२ पहिलो परिच्छेदको निष्कर्ष

यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोध परिचयसँग सम्बन्धित विषयप्रवेश वा शोधशीर्षक, शोधकार्यको प्रयोजन, समस्या कथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा र विवरण, अध्ययनको औचित्य, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि, शोधपत्रको रूपरेखा रहेका छन् ।

५.३ दोस्रो परिच्छेदको निष्कर्ष

यस शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा आत्मकथाको सैद्धान्तिक परिचय रहेको छ । जसमा आत्मकथाको परिचय, परिभाषा, अनिवार्य तत्त्व, साहित्यिक मूल्य र आत्मकथा र आख्यानको सम्बन्ध सम्बन्धी तथ्यहरूको संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

५.४ तेस्रो परिच्छेदको निष्कर्ष

यस शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा नेपाली आत्मकथाको संक्षिप्त इतिहासको अध्ययन गरिएको छ । जसमा नेपाली आत्मकथाले विकसित हुने क्रममा धारण गरेका रूपहरूको पनि अध्ययन गरिएको छ ।

५.५ चौथो परिच्छेदको निष्कर्ष

यस शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा कवि पोषराज पौडेलको जीवनवृत्तलाई समावेश गरिएको छ । जसमा पौडेलको जन्म र बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, पारिवारिक जीवन, सिर्जना र सम्मानका साथै साहित्यिक र साहित्यत्तर व्यक्तित्वको चर्चा गरिएको छ ।

५.६ पाँचौँ परिच्छेदको निष्कर्ष

यस शोधपत्रको पाँचौँ परिच्छेदमा **अतीतका पानाहरू** आत्मकथाको कृतिपरक अध्ययन रहेको छ । जसमा लेखकीय पृष्ठभूमि, प्रकाशक, प्रकाशन, भूमिका, आवरणपृष्ठ, अन्त्यपृष्ठ, समर्पण बारे टिप्पणीका साथै **अतीतका पानाहरू** को अन्तरबाह्य संरचना भाग एकदेखि भाग पाँचसम्म छुट्टाछुट्टै अध्ययन गरिएको छ । भाग एकदेखि भाग पाँचसम्मका शीर्षक, कथावस्तु पात्र, परिवेश र भाषाशैलीको विश्लेषण गरिएको छ । यस कृति पोषराज पौडेलको आत्मकथा वा जीवन भोगाइको यथार्थपरक प्रस्तुति भए तापनि यसले तात्कालिक नेपाली समाजमा व्याप्त, शोषण, दमन, गरिबीको यथार्थ चित्रणका साथै लेखकको निजी जीवन कथा र पारिवारिक अवस्था र समस्याका साथै पौडेलको जीवन सङ्घर्ष, जस, अपजस र भूलहरूको प्रस्तुतिले पौडेल जस्तै निम्न वर्गीय परिवारका व्यक्तिहरूको यथार्थ जीवन भोगाइलाई यस कृतिले प्रस्तुत गरेको छ ।

यस अध्यायमा पौडेलको जन्म, बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, विवाह, सन्तान, शिक्षण पेशा, साहित्यिक जीवन, राजनैतिक जीवन र अवकाशपछिको जीवनका कथा व्यथाका प्रेरक प्रस्तुतिहरू रहेका छन् । पौडेलले गरेका जीवनका संघर्षका कथालाई सरल सहज स्वतस्फूर्त भाषा शैलीले भर्रा अनुकरणात्मक आगन्तुक शब्दका साथै उखान, टुक्का र निपातको प्रयोगले गर्दा गद्यात्मक र पद्यात्मक भाषाको उत्कृष्ट प्रयोग देखिन्छ । कथाको वर्णनमा आएका पात्रहरूको भूमिका क्षीण रहेको छ तैपनि कथाका संवाहकका रूपमा पात्रहरू पनि रहेका छन् । पौडेलको जीवन भोगाइ, द्वन्द्वलाई विभिन्न शीर्षकका कथाहरूले यस अध्यायमा उतारेका छन् । पौडेलको आत्मकथाको भूल उद्देश्य तत्कालीन समाजका विकृति विसङ्गतिलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्दै समाज सुधारको उद्देश्य राखेको देखिन्छ । ‘रानो हराएको मौरी भैँ’, ‘म पार्टीको गद्या होइन’, ‘तिनका पदचापहरू यो धर्तीमा जहाँतहीं भेटिन्छन्’, ‘म देखिरहेछु, तिनका पचनापहरूमा सूर्यका सुनौला किरण टल्किरहेका छन्’, पूर्णिमाको शीतल चाँदनीले तिनलाई चुम्बन गरिरहेका छन्’ जस्ता थुप्रै वाक्यहरूमा विम्ब प्रतीकको प्रयोग भएको छ ।

समाजका कुसंस्कार र कुप्रवृत्तिहरू पौडेलको आत्मकथामा पाइन्छन् भने ती विसङ्गतिलाई हटाएर समाजलाई सुसंस्कृत बनाउने प्रगतिवील कवि पौडेलको समाज सुधारको चाहना रहेको छ । जनसाहित्य मार्फत समाजका विकृति विसङ्गतिप्रति विरोध जनाउने पौडेल प्रगतिशील साहित्यकारका रूपमा स्थापित हुन सफल देखिन्छन् । पौडेल शिक्षक सङ्घ चितवन २०५६, नेपाल राष्ट्रिय शिक्षक संगठन, चितवन २०५५, भूमेश्वर प्रा.वि कास्की २०६३, प्रगतिशील लेखक सङ्घ २०६४, वाल्मिकी साहित्य सदन चितवन २०६६, अखिल नेपाल शिक्षक संगठन चितवन, २०७१, नेपाल पत्रकार महासङ्घ चितवन २०६७ जस्ता विभिन्न संघसंस्थाबाट उहाँको योगदानको कदर गर्दै अभिनन्दनपत्र, कदरपत्र, सम्मानपत्र र प्रशंसा पत्र प्रदान गरिएको देखिन्छ भने शारदा स्मृति पुरस्कार-२०७०, मदनमोहन स्मृति पुरस्कार चितवन-२०६९, गण्डकी वाङ्मय पुरस्कार, पोखरा-२०७१, प्रलेस प्रतिभा पुरस्कार बाट सम्मानित भइसक्नु भएको पौडेल कतै सन्तुष्ट देखिएका छन् भने कतै असन्तुष्ट देखिएका छन् । साहित्यलाई आफ्नो सर्वस्व ठानेर साहित्यको सेवामा अनवरत लागि परेको पाइन्छ भने पारिवारिक वातावरण असहज भएकाले परिवारबाट टाढा रहेर आफ्नै जन्मभूमि पोखरामा २०७१ भदौ देखि बसोबास गर्दै आएका छन् ।

विभिन्न सम्मानबाट सम्मानित भईसक्नु भएका प्रगतिवादी साहित्यका एक सिद्धहस्त हस्तीका रूपमा नेपाली साहित्यलाई अतुलनीय योगदान दिन सफल स्रष्टा हुँदै पौडेल अनवरत साहित्यिक यात्रामा गतिशील भएको देखिन्छ ।

राजनैतिक रूपमा ए.ने.क.पा. माओवादी केन्द्रका समर्थक पौडेल दशवर्षे जनयुद्धमा सक्रिय राजनीतिमा लागेर सर्वहारा जनताको मुक्तिका लागि क्रान्तिमा लाग्न मार्क्सवादबाट प्रेरित भएको देखिन्छ । पौडेलको जीवनका हरेक पाटाहरूको वर्णनले यस कृतिले समाज र परिवारका हरेक विसङ्गतिलाई हामी माझ प्रस्तुत गर्न सफल कृति भएको छ । कवि पोषराज पौडेल निम्न वर्गीय परिवारमा रहे तापनि उच्च मनोबल, दृढ संकल्प, तीव्र इच्छाशक्तिका कारण समाजमा प्रतिष्ठित र सम्मानित र अनुकरणीय व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन सफल देखिन्छन् ।

५.५ समग्र निष्कर्ष

कवि पोषराज पौडेलद्वारा रचित आत्मकथा **अतीतका पानाहरू** नितान्त पौडेलको व्यक्तिगत जीवनसँग सम्बन्धित रहेको कृति हो । पौडेलको जीवनका उतारचढाव र जीवन सङ्घर्षका कहानी प्रस्तुत भएको यस कृति रोचक र सफल हुन पुगेको पाइन्छ । एकपछि अर्का प्रसङ्गरूपमा कौतुहलता बढ्दै जाने जिज्ञासा बढ्दै जाने र विषम परिस्थितिमा पनि जीवनलाई हतोत्साही नभई उच्च मनोबलका साथ जीवनको रथ अगाडि बढाउनु पर्छ भन्ने संकल्प गराउन सफल लबनेको छ ।

व्यक्तिगत जीवनका कहानी भए तापनि यस कृतिले तात्कालिक समाजको परिवेश र कथावस्तु बोकेको छ । त्यस बेलाको समाजमा व्याप्त विसङ्गति विकृति कुसंस्कार र अन्धविश्वासलाई समेत उजागर गराउन सफल देखिन्छ ।

तात्कालिन सयको सामाजिक तन्त्र धनी र गरीब बीचको द्वन्द्वलाई पनि यस कृतिले देखाएको छ । प्रगतिवादी साहित्यिक यात्राका यात्री पौडेलको यस आत्मकथामा विसङ्गतिवादी निराकरण गरी समाज सुधारको अपेक्षा पनि पौडेलले गरेको पाइन्छ । व्यक्तिगत जीवन कहानी भए तापनि पौडेल जस्तै निम्नवर्गीय परिवारका सदस्यहरू सँग

कुनै न कुनै किसिमले मेल खान पुगेको अवश्य देखिन्छ । पौडेल जस्तै गरिबी र अन्धविश्वासले पिरोलिएका सारा ग्रामिण नेपालीहरूको व्यथा बन्न पुगेको पाइन्छ ।

यस आत्मकथाभिन्न युगको आत्मा, युगको माग, युगको चित्कार छ । गरिव नेपालीहरूले व्यक्तित्व र सामाजिक रूपमा आफ्नो अस्तित्व र प्रगतिका निमित्त गरेको सङ्घर्ष, त्याग, तपस्या, बलिदान र त्यसका साथै नेपाली समाजभिन्न देखापर्ने र परेका छलकपट, अवसरवादिता, धन, मानमर्दन, प्राप्ति-अप्राप्ति, पीडा, सुख, दुःख, विभिन्न अवस्थाहरूको व्याख्या र विवेचन रहेको छ ।

भाषिक सरलता, बिम्बात्मक र प्रतीकात्मक वाक्यको प्रयोग, तत्सम तद्भव आगन्तुक र अनुकरणात्मक भाषामा गद्य, पद्य र प्रश्नार्थक शैलीमा जीवनका आरोह अवरोहको प्रस्तुतिले कृति कलात्मक बनेको छ ।

परिवर्तन र मुक्तिका पक्षधर पौडेल सर्वहारा गरिव, अन्यायमा परेका जनताको वकालत गरेर सामाजिक व्यक्तित्व बन्न सफल भएको पाइन्छ । राजनैतिक, साङ्गठनिक कार्यमा पनि पौडेलको केन्द्रसम्मको सक्रियता रहेको र विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूको जिम्मेवारी सम्हालेको पनि पाइन्छ । समाज र जनताको मुक्ति चाहने पौडेलको जीवन भने दुःखै दुःखमा बितेको पाइन्छ । पौडेलको यस आत्मकथाले जनमानसमा नकार पक्ष हैन सरकार पक्षको संचार गर्न पुगेस् भन्ने कविको चाहना छ ।

जीवनका ७२ औं वसन्त पार गरुन्जेल पनि विभिन्न स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्यासँग जुध्दै नेपाली साहित्यमा लागिपरिरहेका पौडेलको साहित्यलाई नै आफ्नो सर्वस्व ठानेको पाइन्छ । यस आत्मकथाले मानवीय जीवन जगतका मर्म व्यथालाई प्रस्तुत गर्न सफल भएको छ ।

पूँजीवादी यस दुनियामा मानवीयता हराउँदै गएको आभास पनि यस कृतिले गराउन सफल देखिन्छ । समग्रमा यस कृति सरस, सहज, रहस्यमय, संघर्षशीलता, यथार्थपरक विषयवस्तुले आकर्षक र उत्कृष्ट बन्न पुगेको र नेपाली पाठकहरूमा एउटा प्रेरणादायी कृति बन्न सफल देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज र बद्रीविशाल भट्टराई (२०६५), **प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश**, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि. ।
- कान्छो, कालीपारे (२०४४), *वाङ्मय चितवनको नव प्रकाशन*, **मुलुकी आवाज साप्ताहिक**, चितवन, भाद्र ४, पृ. ३ ।
- खनाल, हरिहर (२०४६), *साहित्य र अनुसन्धानको क्षेत्रमा चितवन*, **विवेक चितवन**, भरतपुर, चितवन : अङ्क २, वर्ष ५, चितवन विशेषाङ्क, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, पृ. ७९-८० ।
- (२०५५), *चितवनको साहित्य : एक विहङ्गम दृष्टि*, **स्मारिका**, चितवन महोत्सव, चितवन परिचय विशेषाङ्क, पृ. ५५ ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०५२), *पोषराज पौडेल र उनका काव्यहरू*, **चितवनको साहित्य सर्वेक्षण र विश्लेषण**, भरतपुर, चितवन : चितवन वाङ्मय प्रतिष्ठान, पृ. १८-२१ ।
- पोखरेल, डी.आर. (२०५८), *पोषराज पौडेलको महाकाव्य शहीद गाथा : एक टिप्पणी*, **चुरे सन्देश**, चितवन, वर्ष २, अङ्क २८-२९-३०, जेठ-असार, पृ. ३ ।
- (२०५८), *पोषराज पौडेलको महाकाव्य 'शहीद गाथा' : एक टिप्पणी*, **यथार्थवादी समालोचनाको गोरेटोमा चितवन**, चितवन : साहित्य सङ्गम चितवन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (सम्पा.) (२०५०), **नेपाली बृहत शब्दकोश**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पौडेल, कृष्णविलास (२०६६), **आधुनिक नेपाली कविता-काव्य**, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।
- प्रधान, भिक्टर (२०४४), **जीवनी तथा आत्मकथाको ऐतिहासिक विवेचना**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०५६), **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।

भट्टराई, गंगाकुमारी (२०५९), **कवि पोषराज पौडेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन**, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग, भरतपुर, चितवन ।

भण्डारी, पारसमणि र माधवप्रसाद पौडेल (२०७०), **नेपाली कविता र काव्य**, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

नेपाल, वसन्तकुमार शर्मा (२०५८), **नेपाली शब्दसागर सोपपात्तिक कोश**, काठमाडौं : भाभा पुस्तक भण्डार ।

न्यौपाने, भागवतशरण (२०५६), *विसङ्गत समाजलाई सुसङ्गत पार्ने असफल प्रयत्न, नौलो राँको*, चितवन : साहित्य सङ्गम चितवन, वर्ष ३१, अङ्क १, पूर्णाङ्क ६, पृ. ५२-५३ ।

लम्साल, रामचन्द्र र अन्य (२०६५), **नेपाली नाटक एकाङ्की र निबन्ध**, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

Encarta World English Dictionary, MacMillan India Limited Chennai, 1990, P. 177.

MacMillan English Dictionary, International Student Edition United Kingdom, 2002, P. 79.

Mukherjee, Riya (2001). **Reading Autobiography a guide for interpreting life narratives**, London : University of Minnesota Press, 2001, www.google.com.

Oxford Advance Learner's Dictionary, Oxford University Press, 2010, P. 87.